

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לב, תשמ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מרדן

מחזור לב, קונטרס ט-י (שיט-שכ) אב-אלול חשמ"א

ניסן קרגרין

בירורי לשון

קובץ א

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס

סייעה

נורית רייך

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ

קצבו קנו מ ש ה ז"ל

מאמרים אלה, הפאים בקונטרס כפול זה, והמשכם שיבוא אי"ה בקבצים נוספים אחריו, פתב מורנו נ י ס ן ב ר ג ג ר י ן הי"ו בשנות זקנתו, שיבתו וגבורתו, ופרסמם ב"לשוננו לעם" למן שנת תשי"ב עד שנת תשל"ז. אנו מודים לו על שנעתר לבקשתנו לקבצם יחד, ואנו רואים בהם ברכה מרובה לקורא, השוקד על ביסוס ידיעתו בשימוש הלשון למן מקורותיה הקדמונים ועד ספרות הרורות האחרונים.

ראשיתם של המאמרים בתגובתו של המחבר החכם על דבריהם של "דייני גזרות", שקמו לגזור ולאסור על צורות דקדוק ולשון, שנראו להם "לא נכונות" לפי פחנים ואמות-מידה שקבעו לעצמם מתוך ידיעה לא-מספקת. ברגרין הפריך גזרותיהם ואיסוריהם והראה — ברוב בקיאות ובטוב טעם — פי יש לדרכי לשון אלה יסוד ושורש בדברי ראשונים ואחרונים ובהתפתחות טבעית של דרכי לשון וסגנון.

"בירורי לשון" קרא לעיוניו ומאמריו, כי רצה להתרחק מפסקנות והעדיף את דרך הליקוט והפירור הענייני והמאיר את עיני הקורא.

הרבה הרבה יש לו לקורא ללמוד בפרקים אלה, ומסקנות רבות ונכבדות יש לו להסיק מהם, ועל כך יברכו רבים יטובים את המחבר הישיש. הללוהו בגבורותיו.

ויהי רצון שיאריך ה' ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, ועוד יוסיף לדלות ולהשקות לצמאי תורתו.

תוכן הפרקים שבקובץ זה:

ה	א. השעה הזו, הנסים האלו
ח	ב. על-ידי, על-יד
	ג. זה לזה, זה עם זה
יד	הפינוי הרומז ההדדי לאיש ואישה
יט	ד. כמו כן = וכן, גם כן
כג	ה. אם פי = אף על פי ש...
ל	ו. אפילו, אפילו אם
לה	ז. נתוספו, יתוספו
מא	ח. מפלי לדעת, מפלי שידע
	ט. הָקִי = באמת
מט	הכי גדול = הגדול באמת = היותר גדול
נו	י. פי שניים

א. השעה הזו, הנסים האלו

בעיתון הרדיו של קול ירושלים, ב"הספת והשפל", אלול תש"א, העיר המעיר, בלי לעיין בספרי שימוש ובלא חקירה ובדיקה מדוקדקת בספרות חז"ל, ואסר לומר: הפעם הזו, השנה הזו, הדברים האלו (במקום: פעם זו, שנה זו, דברים אלו, הנהוג עפ"י במשנה). איסור זה לצרף את ה' הידיעה לפינויים הרומזים האדייקטיביים של לשון חכמים (זו, אלו, המשמשים על ידי זאת, אלה) שוב נתחדש בחוברת "תיקוני לשון" של ראובן אלקלעי (לשוננו לעם, כ"א-כ"ב, תשרי תשי"ב, ע' 18). בעל החוברת מביא דוגמה לחסרון ה' הידיעה פלשון חכמים מן הנאמר בהגדה של פסח: פסח זה, מרור זה, מצה זו. ואין הדבר הזה אלא מתמיהנו, הרי בהמשך אותה משנה שבהגדה אנו קוראים: לפיכך אנחנו חייבים להודות... למי שעשה [לאבותינו ולנו] את כל הנסים האלו. ולשון זה אינו משובש כלל וכלל. מקור הדברים הוא במשנה פסחים, פרק י', ובכל ההוצאות השכיחות של המשנה ובציטטות ובהגדות של פסח המצויות בידנו פתוב "הנסים האלו" בידיע: במשניות, במשנה שפירושלמי, בכ"י קרפמן, במתניתא דבני מערבא מהדורת לו עפ"י כ"י קמפרידג', בהוצאה החדשה של המשנה מהדורת אלפק וילון, בציטטה המובאת בבבלי ברכות נ ע"א ושם באלפסי, בסידור רב סעדיה גאון ("את כל הניסין האילו"), במשנה תורה להרמב"ם, בהגדת דארמשטאדט מן

החצי הראשון של המאה הארבע עשרה (בספרו של ב' איטאליינר על הגדה זו, ע' 133) ובהגדות פ"י של פריס, מינכן, דארמשטאדט II מן המאה החמש עשרה (המובאות בספר הנ"ל ע' 176, 219, 233) וכו' וכו', וכך מיליוני יהודים אומרים דורות על דורות.

פרם רוב הפינייים האדייקטיביים שבמשנה ובתוספתא הם פלי ה' הידיעה (אישה זו, אנשים אלו). אולם קוסובסקי רושם באוצר לשון המשנה גם 18 פעמים בערך "האלו" (הפירות האלו, פירות האלו וכו', וכך הוא בכל אותם המקומות גם פכ"י קויפמן ובמהדורת לו) לעומת 18 פעם בערך "אלו" פכינויים אדייקטיביים במשנה; ובאוצר לשון התוספתא נמצא גם 9 פעמים "האלו" (המעות האילו, מעות האילו וכו') ושם גם פעם אחת הזו. אולם פבראשית רפא (מהד' תיאודור ואלפק) מרופות הצורות בנות ה' הידיעה: מלכות הרשעה הזו (ב, ד); החמה הזו, הלבנה הזו (ו, ג; ו, ד); בשעה הזו (ט, ד); הנשמה הזו (יד, ט); במטעת הזו או פנטיעה הזו (טו, א) הפהמה הזו (יט, ד) והרפה פיוצא בהם, וכן השימוש בשאר המדרשים פולם. בתלמוד בבלי: שתהא השנה הזו שחונה וגשומה (תענית כד ע"ב, ד"ר וניציאה ר"פ-רפ"ג לפי גולדשמידט. פ"י מינכן: השנה הזאת), הימים האלה הפתובים במגילת תענית (ר"ה יט ע"א), הימים האלו הפתובים במגילת תענית (שם יט ע"ב, וניציאה. ובכ"י מינכן בשני המקומות: האלה). גם במשנה תורה להרמב"ם, ספר המדע, נוהג דרך זה (אף במהדורה

המדעית של חיימזון לפי פ"י עתיק מאוקספורד): הדברים האלו (יסודי התורה א, יב; ה, ב); הצורות האלו (ב, ח; ג, ז); ארבעה גופות האלו (ג, יא); ד' יסודות האלו (ב, ח; ג, ז) וכו' וכו'.

בכל דרכי השימוש האלו: (1) בדרך המקרא, (2) בדרך המשנה, (3) בדרך המדרשים, (4) ואף בדרך רביעית של הקדמת הפינזי האדייקטיבי לשם (בהשפעת היוצאים שבמקרא, הלשון הארמית והערבית) נהגו המפרשים וסופרי ימי הביניים, וכך נזהגים טובי הסופרים החדשים. הרד"ק, למשל, פותב (לפי הוצאות שונות) בשמואל ב' כב, א: וידבר דוד, שירה זאת חיברה דוד... וכתובה שירה זו... וי"ת השירה הזאת...; בישעיה מ, א: כל אלה הנחמות; מ, ג: מנהיג זה העם; מ, ה: הנחמות האלה. וב"ספר הקבצנים" של מנדלי מוכר ספרים, פרק א' ופרק ב' מוצאים אנו: כתינוק זה, העלוב הזה, אמירה זו, באלו הימים ובזמן הזה, הלעג הזה; מרפבה זו, העלובה הזו, שהמאכלים האלה, הנשרים האלו וכו'. ולו עיינו ה"מתקנים" בספרי השימוש המועטים המטפלים בלשון חכמים ועורכים את אוצרותיה, היו מוצאים את הדרכים האלה רשומות במילון פן-יהודה I, 230-231 א; 233; III, 1289 א' וב'; 1300 ב-1301 ובדקדוק לשון המשנה של פרופ' משה צבי סגל, 778, 79 (וחבל שספרים אלה מקצרים לפרקים במקום שיש להאריך). ולעצם עניין הפינזיים הרומזים האדייקטיביים נדמה לי, שהעורך האחרון של המשנה השתמש בדרכי הצירופים של שפת העם הפרוזאית בסגנון לשון הדינים והחוקים והמעט

בהם בזה הידיעה. אולם בלשון הפיוטית ובתפילות צירפו ה' הידיעה המקראית גם לפינויים הרומזים העממיים בהשפעת ספרי המקרא. בהתרחק העם מן הדיבור העברי העממי של ימי הבית השני ומן הדיבור העברי של בתי המדרשות בימי התנאים והאמוראים, התגברה השפעת המקרא והפיוט הא"י על לשון הספרות הפרוזאית, אשר בסיסה לשון חכמים הוא, וגיינה אותו והעשירה גם את צורותיה הדקדוקיות ואופני ההפעה הסינטאקטיים. לשון סינתטית זו, שהגיעה אלינו דרך ספרות המפרשים ומחברי ימי הביניים, אין לפרק אותה לשכבותיה, להוציא כמה חוליות ממנה ולאסור אותן על הקהל, להלעזי בכך על הרבה מטובי הסגנון ולחשוב, שעברית זו של אלף וחמש מאות השנים האחרונות שבתולדות ספרות ישראל אינה פנידון צורותיה הדקדוקיות אלא טעות גדולה אחת.

ב. על-ידי, על-יד

פשתאלו אדם מישראל, שלשון הדיבור שגורה בפיו והוא אף קורא עברי, מה הן מלות היחס המקראיות הבאות במקום על-ידי (=דורך; durch, by; through) של זמננו, פלוס יעלו על דעתו, שהמקרא משתמש לצורך זה בטימור היחס הפשוטים ביותר, באותיות ב', ל', מ' הרי לדוגמה: הושעתיים ב' אלהיהם ולא אושיעם בקשת ובחרר ובמלחמה וכו' (הושע א, ז); ואלני צוה ב' לתת את נחלת צלפתד אחינו לבנותינו (במדבר לו, ב); ולא יפרת כל

בשר עוד ממי המפול (בראשית ט, יא); מה' מצעדי גבר
פוננו (תהלים לו, כג); גם לרעהו ישנא רש (משלי יד, כ);
אך אשר יאכל לכל־נפש (שמות יב, טז). ל' זו, המצויה גם
בנוסח הברכה המקראית ברוך האיש לה' (ברוכים
אתם לה' עושה שמים וארץ = ברוכים אתם על־ידי
ה'. תהלים קטו, טו), שהעתיקה בראטיב, ניטשטש אצלנו
מובנה התחפירי ע"י התרגום המילולי ביידיש, שהיינו רגילים
בו וגם ע"י התרגומים הלועזיים.

לפרקים לשון המקרא מצרפת את השם פנים לל'
של האמצעות: וידל ישראל מאד מפני מדין (פלו'
על־ידי מדין. שופטים ו, ו) ואת השם יד לבי"ת
של האמצעות: ולא תעשו... את כל אשר צוה ה'
אליכם ביד־משה (במדבר טו, כב-כג); פי עזבנו מצותיך,
אשר צוית ביד עבדיך הנביאים (עזרא ט, י-יא). וביטוי זה
נפוץ מאוד: ביד משה, ביד שאול, ביד דוד, ביד ישעיהו, ביד
ירמיהו, שלח נא ביד תשלח (שמות ד, יג), והוא נמצא גם
במשנה ותלמוד: ביד בנו, ביד עבדו, ביד שלוחו וכו' (משנה
ב"מ ח, ג), אלא שפלשון חכמים פשטו במקום "ביד" מלות
היחס על־יד, על־ידי. במקרא משמשות המלות האלו
במובן המקום = אצל, ובעיקר פלשון יחיד (על יד,
על ידו, על ידם); ויש גם פלשון רבים: והיה לכם פאת נגב
ממדבר צן על ידי אדום (במדבר לד, ג), ובכל הערים
אשר על ידי ארנון (שופטים יא, כו), והאחנות רעות
על ידיהם (איוב א, יד). שלושת הפסוקים שנמצא בהם
"על ידי" (עזרא ג, י; דה"ב כג, יח; כט, כז), ספק גדול

הוא, אם אפשר לראות בהם את המובן התלמודי של "על-ידי", כמו שמפרש בן-יהודה (מילון IV, ע' 1062, עיין שם לכל ענייננו, וגם בערכים המתאימים במילון גוניוס, ובדקדוק גוניוס, מהדורה כ"ח, f 8121). במשנה, בתוספתא ובשאר ספרי חז"ל נמצא "על-יד", על-ידי "מלבד במובן האמצעות והסיבה גם במובנים רבים אחרים (יעוין באוצרות של קוסובסקי).

מה היא נטיית "על-יד", על-ידי "במובן האמצעות, הסיבה וכיו"? קוסובסקי מביא מן המשנה: הוסיף לו עוד רצועה אחת נמת, הרי זה גולה על ידו (מפות ג, יד), הבהמה... ונסקלת על ידו, ואם בא... מומתים על ידו (נדה ה, ה), ואם בא... מומתין על ידה (נדה ה, ד), אם אדם חטא בהמה מה חטאת, אלא לפי שבאת לאדם תקלה על ידה, לפיכך אמר הפתוב תסקל, ד"א שלא תהא בהמה עוברת בשוק ויאמר זו היא שנסקל פלוני על ידה (סנהדרין ז, ד). וברבים: וישראל גולין על ידיהן מפות ב, ג). ומן התוספתא: ועוד זו דרש ר' נחמיה, אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו ונקה המפה, וכי עלת על לב שיהא זה מהלך בשוק וזה נהרג על ידו (פבא קמא ט, ז), ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו (סנהדרין ד, ז); ופעם אחת על ידו במובן אצל. וברבים: הנותן שדה קבלה לגוי וכו' צריך לעשר על ידו (=אותן (?), דמאי ז, יא ועוד). לנטיית מלת-היחס על-יד, על-ידי שבמשנה מעיר קוסובסקי (אוצר לשון המשנה ע' 834) על המוזר שבגרסאות של פנינו, שהיא

באה בכינויי היחיד תמיד בלשון יחיד: על ידו, על ידה, ובכינויי הרבים תמיד בלשון רבים (לאמתו של דבר מועטים ביותר כינויי הרבים במשנה), והוא תמה על כך. אולם אין הדבר מוזר כל כך: יש פדוגמטה במלת-היחס "בין" המקראית, שלשון חכמים פרצה בה את הגדר, ונמצא: בין לבין עצמן.

בגרסאות המשנה, שיש בה מנוסח ארץ ישראל (פ"י קויפמן המנוקד, ומתניתא דתלמודא דבני מערבא פ"י קמברידג', מהדורת ויליאם לו) ימצא המעיין גם על ידו, על ידה וגם על ידיו, על ידיה (גולה על ידיו, מפות ג, יד; נסקלת על ידיו, מיתין על ידיו, נדה ה, ה; תקלה על ידיה, סנהדרין ז, ד, לעומת: שלא תארע תקלה על יד, המנוקד בחירק פדרך קריאתנו אנו, ברכות ד, ב).

כפי שראינו מוצאים אנו במשנה שלנו את כינויי היחיד בלשון יחיד ומלת-היחס בנסמך הרבה בלשון רבים (הנותן שקלו לחברו לשקול על ידו ושקלו על ידי עצמו, שקלים ב, ד. עיין במהדורת אלפק וילון). דרך זו השפיעה על המפרשים, על ספרות הרבנים וכו', וגם הסופרים החדשים רגילים ללכת בעקבותיה. ש"י עגנון דיבר בתשובתו למברכיו בטקס חלוקת פרס ביאליק תשי"א על השמחה הכפולה "שנתגלגל הדבר על ידי משוררנו הגדול ר' חיים נחמן ביאליק", ודרש באותו מעמד על הספר: "מה ספר שומר על המדינה, כך ישראל נשמרים על ידי הסופרים". ועל הפרס אמר: "עוד אחת יש בפרס זה, שנתגלגל

לי על ידו לשלם חוב של פרכה" (הארץ י"ג טבת תשי"א).

ועדיין יש צורך בבדיקה מדוקדקת בתלמודים ובמדרשים ובספרות שלאחריהם, ולא אביא פאן אלא מעט: מפני שאבדתי על ידך ד' מאות וזו... שתאבד על ידו ד' מאות וזו (שפת לא ע"א); ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו (סנהדרין כא ע"ב); מאחר שניצלו בתיבה שעשיתם, ועל ידכם באה להם הצלה (חזקוני, הוצאת חורב, בראשית ט, ג); על יד הבהמה הזו נסקל פלוני (בראשית רבא, תיאודור ואלפק, ט"ו סוף ז), ושם בנוסחאות: על ידי בהמה זו נסקל פלוני, שנסקל פלוני על ידה, שנסקל פלוני על ידיה.

עד כאן התעסקנו בנטייה של על-יד, על-ידי. ומה על המלות האלו בלי פינויים? פלוג נכון הוא לאסור את השימוש של "על-יד" במובן האמצעות והסיבה? אחד הספרים שהשפיעו הרבה על לשון העם והסופרים הוא סידור התפילה, ואעפ"י שאנו מוצאים בו הרבה פעמים על-ידי (על ידי משה עבדך מפי כבודך, ועל ידי עבדך הנביאים כתוב לאמר, בחפילות שונות, כמו שיש במשנה: וכן הוא מפורש על ידי עזרא, שקלים א, ה), — ידוע לנו מן הקדושה הנאמרת בפי רבבות בני ישראל: פפתוב על יד נביאן (בסופה גם: על ידי דוד משיח צדקן); מפיט "אליהו הנביא אליהו החשבי": איש בשר שלום על יד יקוניאל; איש חשבי על-שמו נקרא. תצליחנו על ידו בתורה. מפיט "יגדל": תורת אמת נתן

לעמו אל על יד נביאו נאמן ביתו. מפיוט "לכה דודי":
התנערי מעפר, קומי, לבשי בגדי תפארתך עמי על יד בן
ישי בית הלחמי; ואת ה' תעריצי על יד איש בן פרצי.
הישפיתם העם מלבן על פי גזרות של מדורי לשון?

ד"ר ברוך פרגר-הראל (ענייני לשון, תש"י, ע'
23), ראובן אלקלעי (תיקוני לשון, לשוננו לעם כ"א-כ"ב
ע' 37) ד"ר יצחק פרץ (דבר, י"ד שבט וכ' סיון, תשי"ב)
דורשים הבחנה ברורה בין על-יד ובין על-ידי
ואוסרים להשתמש בכינויים של מלת-היחס על-ידי ביחיד
במובן האמצעות והסיבה (שלא לומר: הנאום נישא על
ידו, השיטה נתקדשה על ידו, אלא: נישא על
ידיו, נתקדשה על ידיו). כשתפס על פרץ יצחק
לבני מתוך המאמר שבמדרש תנחומא (הנמצא גם בס'
האגדה של ביאליק, פרק עקדת יצחק): "ועל ידי מי
יתייחד שמך... על ירך יתייחד שמי", — השיב פרץ,
שבספרות התלמודית "אין מדייקים בשימוש על-ידי
בכינויים... במקרה זה מכריע חוק הלשון, וקודם
כול לשם בהירות ולשם הבחנה". מהו חוק הלשון בעניין זה
שלפנינו במשנה? קוסובסקי קבע אוחו, כפי שראינו למעלה,
והוא דומה לחוק של נטיית "בין".

בשתי הצורות — "על-יד" ו"על-ידי" — לא
הגיעה לגמר בישולה דיפּרנציאציה של המובנים, ושתיהן
נתקיימו זו בצד זו באותם המובנים (עיין שקלים א, ו,
מהדורת אלפק-לון: השוקל על ידי פהן, על ידי אישה
וכו' וכו', ואם שקל על ידו ועל יד חברו), ובעיקר

במובן האמצעות והסיפה, ואנו נוהגים להשתמש בצורות
"על-ידי, על-קדך" וכו' בהשפעת המשנה והתלמוד.
על-יד במקום על-ידי אינה פסולה.

השאיפה להסדיר את ענייני הלשון, לקרבה אל ההיגיון
ולעשות את צורותיה פשוטות יותר היא תמימה מאוד. ואין
שאיפה זו נותנת את הרשות לקבוע חוקי לשון הגיוניים,
המתנגדים לחוקים שבמציאות. תיקון לשון, הנעשה ללא
העמקה בבעיה הנידונה וללא בדיקה בשבע בדיקות, אינו
מביא תועלת ללשון, וגדולה התקלה הבאה על ידו.

ג. זה לזה, זה עם זה

הפינוי הרומז ההדדי לאיש ואישה

מה היא דרך השימוש של פינויים הדדיים, פששני חלקי
המשפט, הנושא וההשלמה, זכר ונקבה הם? האם מן הצורך
הוא לדייק ולהזכיר פעמיים גם את הנושא וגם את ההשלמה?
פן עשה מנדלי מוכר ספרים. הוא מספר על
פישקא ועל היתומה ואומר: "זיווג של פעלי מומים אלו עולה
יפה, דרים בחיפה וברעות, זה חגר חו סומית, זה
מתמלא מזו וזו מזה, ואין לזה על זו ולזו
על זה כלום" (ספר הקבצנים, סוף פרק ו); "ורגש נעלם זה
הולך ומתברר יותר, כל שמידת הרחמים מתגלגלת על
קדו... ונמצאו שניהם צומחים וגדלים ומתפרנסים בו זו
מזה וזה מזו" (פעמק הפכא, ספר ד, אמצע פרק ה).
וכך כתבו גם רבניצקי וביאליק באגדת

חולדה ובור: "נתנו — הבחור והריבה — את אמונתם זה לזו וזו לזה" (ספר האגדה, בכרך אחד, ע' תפ"ד, סימן נ'; הוצאה ראשונה, ספר ה' ע' 53 — עפ"י הערוך, שפתוב בו לפי נוסח אחר: "נתנו ברית זה לזו וזו לזה"). וזהו גם הנוסח של הערוך השלם, ערך חולדה)¹.

אולם נראה הדבר, שאין כאן באגדת חולדה ובור אלא הדגשה, והיא היא שגרמה לכפילות הפינייים, כמו שמצינו למשל ב"לסונקה" של עגנון (הארץ, ער"ה תשי"ג), אשר היעדרה של החתולה סיבב התרגשות גדולה של צירל טרייני: "הגפיהה קולה וקראה בעלת בית בעלת בית. נכנסה אסתר מלכה... נתכרכמו פניה ואמרה, הן לא ראיתיה היום. הפכה זו פניה לזו וזו פניה לזו ושחקו".

כך תפס גם ידידי דוד יוסף בורנשטיין ז"ל את כפל הלשון שבאגדת חולדה ובור, והכפיל אף הוא וכתב בעיבודו של אגדה זו (בספר הלימוד לעברית, ברלין 1926, ע' 190): "ונתן לה את אמונתו... ונשבעו זה לזו וזו לזה". בהמשך הדברים הוא פותח בלשון זכר בלבד פנהוג בספרות: "בור זה שעל קדו נמצאנו זה לזה וחולדה זו עדים במה שנשבענו. נפטרו זה מזה לשלום" (בעיבודו השני של אגדת חולדה ובור, סיפורי אגדות מלוקטים מתוך דברי חכמים וכתובים בידי דוד יוסף בורנשטיין, הוצאת "גלילות" של ברגרין, ברלין, עמ' 13, שינה וניסח: "חולדה זו ובור זה שעל קדו נמצאנו זה לזו עדים בשבועתנו").

1. אך בהמשך שם: שאין אנו מכזבים זה בזה.

גם במשנה, בתלמוד ובמדרש אנו מוצאים:
כתב סופר גט לאיש ושובר לאשה, וטעה, ונתן גט
לאשה ושובר לאיש, ונתנו זה לזה (משנה גטין ח,
ח). — כל מה שפרא הקב"ה בעולמו זכר ונקבה בראם. אף
לוייתן [נחש בריח ולוייתן נחש עקלתון] זכר ונקבה בראם,
ואלמלי נזקקין זה לזה (פן גם כ"י מינכן משנת 1343,
וכ"י המבורג, גירונה, ספרד 1184, ועין יעקב שאלוניקי)
מחריבין כל העולם כולו... ואף בהמות בהררי אלף זכר
ונקבה בראם, ואלמלי נזקקין זה לזה (בעין יעקב
שאלוניקי: נזקקין זה עם זה) מחריבין כל העולם כולו (פ"ב
עד ע"ב; ספר האגדה, ע' שיג, סי' יא; הוצאה א', ספר ו', ע'
40). — שמא יזדווגו זה אצל זה (וכן כ"י מינכן) ונמצא
אח נושא אחותו (יזמא יח ע"ב). — שמא יזדווגו זה לזה
(וכן כ"י מינכן) ונמצא את נושא אחותו (יבמות לו ע"ב).
— מעשה בבנו ובבתו של ר' ישמעאל בן אלישע שנשבו
לשני אדונים... אמרו פוא ונשיאם זה לזה... זה
אומר... וזאת אומרת... כיון שעלה עמוד השחר הפירו
זה את זה ונפלו זה על זה (וכן כ"י מינכן ובעין
יעקב שאלוניקי; גטין נח ע"א; ספר האגדה, ע' קמח, סי' יג,
הוצאה א', ספר א' ע' 178). — מעשה בחסיד אחד שהיה
נשואי (= נשוי) לחסידה אחת ולא העמידו בנים זה
מזה... עמדו וגירשו זה את זה (פ"ר מהדורת תיאודור
ואלפק, יז ז; הוצאת ראם ווילנא, תרמ"ז). — פילוסופוס
אחד ביקש לידע לכמה הנחש מוליד, כיון שראה אותם
מתעסקים זה בזה (פ"ר כ, ד). — נוסחאות: מתעסקין זה
עם זה, מזדווגין). — מעשה באישה אחת בצידן ששהתה

עשר שנים עם בעלה ולא ילדה. אתון גבי ר' שמעון בן יוחאי, בעיין למשתבקא דין מדין. אמר להון: חייכון (=באו אצל רשב"י, והיו רוצים להתפרש זה מזה. אמר להם: חייכם), כשם שנזדנגתם זה לזה במאכל ובמשתה (שיר השירים רבא א', פסוק נגילה; ספר האגדה ע' קצג, סי' רכד). — גם באוצר הגאונים של ד"ר פ"מ לוין, מסכת תענית, הנוסח באגדת חולדה ובור הוא: נתנו ברית זה לזה (אוצר הפירושים, ע' 57. המהדיר מעיר: מן הערוך ערך חלד עפ"י פ"י של המחבר, והיא מן קבלת הגאונים בפ"י הגמרא. נוסח זה של הערוך נמצא גם בעין יעקב, הוצאת ראם, ווילנא תרפ"ב, ובדפוס שאלוניקי).

חזי גם דרך טובי הסופרים בימינו. מנחם מנדל פותב במכתביו לזוגתו: פה יתן ה' וכה יוסיף, שנשמע איש מרעהו רק בשורות טובות (י"ד ברוקוביץ בכתבי שלום עליכם, תש"י, פרק ג', מנחם מנדל, ע' ז, ועוד), היא מתברכת בלבה... והוא מאמין... והרי שניהם נהנים זה מזיוו של זה (שם ע' צה). — החתן והפלה מכירים זה את זה, כבר ידעו החתן והפלה זה את זה (פרק ה', פתריאלים, ע' לב-לג). — מרגילים הם זה את זה, החייל והרגל, להלך פאחד... ומלמדים זה את זה תורת רגל (ש"י עגנון, פרק י"א, עד הנה, ע' קו). עכשיו שדרתי ברחוב... והיא דרה ברחוב... פעמים שהיינו מזדמנין לחשמלית אחת ומסיחים זה עם זה (שם, ע' קיג). — בקטנותו משחק היה עם שושנה בתו... ונשבעו זה לזה שבועת אמונים (שם, ע' רכא, רעז). — עמדה

שושנה ואמורה, זכור אתה אותה שבועה שנשבענו זה לזה (שם, ע' רמט). — נשבעים אני באש ובמים, בשערות ראשנו ובדם לבנו, שנישא זה לזה ונהיה איש ואישה (שם). — בזה סיימנו לפי שעה מקצת מעשיהם של יעקב רכנין ושושנה אהרליך. אלו שושנה ויעקב שנשבעו זה לזה שבועת אמונים (שם, ע' רצח). גרהרד גרייפנבך וגרדה אשתו... הרי אורח חייהם שקול... והם דרים זה עם זה בשלום (שם, עידו ועינים, ע' שמג)².

ולבסוף אעיר, שיש פלשון חכמים זה וזה וגם פמובן סתמי במקום "זו וזו": שאין הקטרה ואכילה מצטרפין זה עם זה; אבל אכילה ואכילה, הקטרה והקטרה מצטרפין זה עם זה... מפני שאכילה והקטרה מצטרפין זה עם זה (תוספתא זבחים, מהד' צוקרמנדל, ב, יג). — זה וזה אינן יכולין למפור, האיש אין יכול למפור מפני שמשועבדין לאישה, והאישה אינה יכולה למפור מפני שפירותיהן לבעל (תוספתא יבמות ט, א). — ובבראשית רבא, לג א' (מהדורת תיאודור ואלבק, ע' 302) מסופר על מלך קציא, ששני בעלי דין באו לפניו במעמדו של אלפסנדרוס מוקדון: אמר לחד, אית לך בר, אמר ליה, הין. אמר לחד, אית לך ברתא, אמר ליה, הין. אמר אסיבו להון (=אמר לאחד: יש לך בן? אמר לו: הן. אמר לאחר: יש לך בת? אמר לו: הן. אמר: השיאו להם). ובמקום להון בכמה פתבי יד: ידן לידן (= זה לזה), ונוסח אחר: דא לדין (= זו לזה).

2. גם מ' ליפסון מנסח בפרקי שלוש, פרק י"ח: אמנון ותמר אוהבים זה את זה, ומעיר: ולא "זה את זו", כסברתם של טועים.

ד. פמו כן = וכן, גם כן

"פמו כן" אשר בישעיה נא, ו ("שאו לשמים עיניכם, והביטו אל הארץ מתחת, פי שמים פעשן נמלחו, והארץ כבגד תבלה, ויושביה פמו כן ימותו") אינו נמצא בשום מקום אחר במקרא, והחדשים מצאו בו קושי אטימולוגי, ויש שראו בתיבת "כן" שם-עצם במובן "פינים" (גם ר' מאיר ליפוש מלפי"ם לא התנגד לפירוש זה). הראשונים ראו בצירוף זה תואר-הפועל להשנאה, והוא פמו "גם כן" (כן הוא פיני רומז: "פמו כן" = "פמו זאת"; מאיר למברט Revue des Études Juives כרך תשיעי, ע' 293). כך פירשו את המלים האלו תרגום השבעים, הוולגאטה, וכנראה גם התרגום הארמי, ובמובן זה נכנס "פמו כן" לספרות הפיוט, לספרות המפרשים והרבנים ולספרות החדשה. והרי כמה דוגמאות: פבדינו בה שפל / פמראה שפל / פמו כן תושפל (פיוטי ינני — מן המאה השישית — מהדורת זולאי, ע' קלה). אומנם על עשרה דברים / בזהקים נגעים באברים... פמו כן על חילול שם נאמן (שם, ע' קמ). הוא לכולנו אב אחד / וכמו כן לנו אל אחד (שם, ע' רמב). פמו כן בכל עת ביאתו / לנו לקונן דברי נבואתו (שם, ע' רפט). קרא להם ולא שמיעו / פמו כן קראו ולא נשמעו (שם, ע' רצג). טפסת למו מצות עשה להפרותם, ידעת מאז פמו כן עשות דורותם (אמתי — המאה התשיעית, מגילת אחימעץ —

מהדורת ב' קלאר, ע' צט)¹; מלך, גזרת פמו כן
לצאצאימו פדיום (ר' שמעון בר יצחק — סוף המאה
העשירית — מלך אמון, יוצר לב' ר"ה). על שלא קנאו
פמו כן במעשה דמות מיכה (רש"י — המאה האחת
עשרה — שופטים כ, כא, ועוד הרבה בפירושו. יענין
ב"היכל רש"י" של יצחק אבינרי, פרך א, ע' רסה). גם זרעך
ימנה, אם יהיה זה יהיה זה, ואם לא לא, כלומר שזה אי
אפשר, גם זה פמו כן (רד"ק — סוף המאה הי"ב
ותחילת המאה הי"ג — פראשית יג, טז). בשתי פנותיך, מה
שאינ מנהג העולם לעשות פן לעבוד באישה, וכמו כן הן
אמרו: כי מכרנו (שם מב, יג). ואין לנו להאריך הדין פמו
כן (ר' יהודה אלחריזי — סוף המאה הי"ב
ותחילת המאה הי"ג — בתרגומו להקדמת הרמב"ם למשנה
סדר זרעים, בקטע על מסכת אבות); והשאלו פמו כן שם
הרביעה לזמן הסתיו (אלחריזי, פירוש המשנה
להרמב"ם פאה ח, א); וגם אם יש בין המשרת לתביר מלך
אחד ושני חטפים רצופים, פמו כן המשרת דרגא (ר'
משה הנקדן — תחילת המאה הי"ג — שער הנגינות
בסוף מערכת המסורה). ודע פמו כן פי הדברים שלא
התיר בהם ההטמנה (יוסף אלפואל — בסוף המאה
הי"ג — בתרגומו לפירוש המשנה להרמב"ם, הקדמה לשבת).

1. מראי מקומות אלו של פיוטי ינאי ומגילת אחימעץ ואחרים שלא
הבאתי פאן קיבלתי מאת ידידי ד"ר מנחם זולאי (ז"ל), הפותב לי: לא
נתתי דעתי לרשום צורות פאלה, המופיעות למאות בפיוט ובשאר סוגי
הספרות של ימי הביניים.

ולא נתפאר במשנה באיזה מקום חייבה התורה... וכמו
 כן לא ביאר... וכמו כן פשהתחיל בסדר מועד
 (יעקב אבן עבאסי בדרשי — בסוף המאה הי"ג —
 באמצע הקדמתו לתרגום פירוש המשנה להרמב"ם, סדר
 נשים). וכמו כן ספרתי נפלאות בפתיחתי לסדר
 טהרות... וכמו כן בעצמו נעשה לי גם עתה...
 אשית אנכי כמו כן קצור לספר דברי חמודות (ר'
 יו"ט ליפמן הלר, 1579–1654, בסוף הקדמתו לספר
 מעדני יו"ט דברי חמודות). לפי שיתכן היותו כמו כן לפי
 משקלו (ר' חיים קסלין, מסלול, המפורג 1788, נתיב
 ח, שביל נח), ועוד ועוד פהנה וכהנה.

אליעזר בן־יהודה אינו מביא במילונו הגדול, V, ע'
 2433 ב--2434 א, אלא את המלים "כמו כן" שבישעיה ואת
 הפירושים השונים על פסוק זה. לשימוש "כמו כן" בספרות
 שלאחר המקרא והתלמוד לא הובאה במילונו שום דוגמה,
 ונשמט הדבר ממנו (הוא ציין רק את הר"ת כמו"כ בע' 2418
 ב. חומר מפירושי רש"י נתן יצחק אבינרי בספרו "היכל
 רש"י").

ומכיון שפך, מציע ד"ר יצחק פרץ (לשוננו יא,
 ע' 299–300) "להימנע משימוש, משום שהוא מבוסס על
 פסוק אחד במקרא, שפירושו מוטל בספק, ומשום שאין בו
 צורך כלל וכלל". אחר כך חידש פרץ את האיסור על "כמו
 כן" והדפיס שוב את מאמרו ב"דבר", ה' מרחשון, תשי"ג.
 גם ברוך ברגר-הראל (ענייני לשון, תש"י, ע' 123)
 מוצא, כי רצוי הוא שלא להשתמש בו. ואנו עומדים ותוהים

על כל הדרך הזו של "תיקוני לשון", שאינם אלא "קילקוני" לשון. תואר-פועל זה, שמשמשים בו אלף וחמש מאות שנה, יידון לגניזה, משום שלא הובא במילונים? . . . בדבר הפירוש המפוקפק בישעיה, עדיין לא הוכח הדבר מפול וכול, שטעות כאן². ואף אם נניח שכן הוא, ידוע היום לכל מי שעוסק בשאלות לשון, מה גדול פוחה של טעות בהתפתחות הלשונות. "טעות ההבנה וטעות הפה והאוזן הם גורמים חשובים בהתפתחות הלשון, המשנים ומחדשים את חלקי השפה המדוברת בצורתם ובמשמעם. . . שלוש רגלים, כלומר שלוש פעמים, תחוג לי בשנה, אמרה תורה. אך השומע משפט זה מבין אותו, כאילו נאמר 'ג' חגים תחוג לי בשנה', ומתוך טעות ההבנה שפדברי חוק זה קיבלה המלה 'רגל' הוראה חדשה" (נ"ה טורטשינר-טור-סיני, הלשון והספר, פרק הלשון, ע' 337). ובדבר העודף של מלים מיותרות: כשם שלא נפסול מתוך נימוק זה חלק מאוצר המלים הנרדפות (בראשית — בתחילה; אחרי-כן — אחרי-כך; עתה — עכשיו; אנוכי — אני; אנחנו — אנו וכו' וכו'), כך לא נאסור את הצירוף "כ מ ו כן", הנמצא למאות ולאלפים בספרי כל הדורות מימי הביניים ועד זמננו.

חסרים אנו מילון אקדמי ללשון העברית המשנית והתלמודית וללשון ימי הביניים והזמן החדש, ועל "מתקני הלשון" לשים לב למאמר הידוע: אין "לא ראינו" ראייה. אין

2. גם המפרשים המודרניים של המקרא והמילונים המדעיים אינם שוללים לגמרי את הפירוש המקובל בין היהודים.

לפסוק ולגזור גזרות על סמך החומר, שנאסף על ידי אליעזר בן-יהודה ז"ל. החומר, שלא נאסף עדיין, רב הוא ומצפה לבלשנים בקיאים, שישתפו בעבודתם גם את החכמים התלמודיים ואת המומחים לסוגים השונים של הספרות העברית הענפה.

ה. אם כי = אף על פי ש . . .

מלות-הקישור למשפט טפל של ויתור-והודאה (לפעולה מתקיימת שנעשתה, שנעשית או שתיעשה) הן במקרא :
 אָם (אשר אם צדקתי לא אענה, כלומר אע"פ שאני צודק, איוב ט, טו; אם אצדק פי ירשיעני = אע"פ שאני צודק, איוב ט, כ; אם שלמים וכן רבים וכן נגזזו = אע"פ שהם שלמים וגם רבים, על כל זה ייגזזו, נחום א, יב); כִּי (שלום יהיה לי כי בשרירות לפי אלך, דברים כט, יח); גַּם (אשר נסוני אבותיכם, בחנוני גם ראו פעלי = אע"פ שראו פועלי, תהלים צה, ט, ועוד); גַּם כִּי (גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם, הושע ח, י); אֲף כִּי (אף כי ארבעת שפטי הרעים . . . שלחתי אל ירושלים . . . והנה נותרה בה פלטה, יחזקאל, יד, כא-כב); עַל (ויתן את-רשעים קברו . . . על לא חמס עשה, ישעיה נג, ט).

בלשון חכמים: אף על פי ש . . . (אף על פי שניטלה — נבואה — מן הנביאים, מן החכמים לא ניטלה, ב"ב יב ע"א; אע"פ שחכם גדול אתה, אינו דומה

לומד מעצמו ללומד מרבו, פתובות קיא ע"א; ועל דרך זו
פלשון מאוחרת: ואף על פי שיתמהמה, עם כל זה אחפה
לו בכל יום שיכוא, י"ג עיקרים).

בספרות ימי הביניים בשירה, בתרגומים וכו',
מוצאים אנו "ואם" במשפט־הסוף במובן "אף על פי
ש...". (מיכאל וילנסקי, לשוננו יח, 113; אהרן מירסקי,
לשוננו יח, 98-99); "עם ש...", "עם מה ש..."
(מקורם: ועם זה לחם הפחה לא בקשתי, נחמיה ה יח.
עיין במילון בן־יהודה IX, ע' 4542); "אף אם", "אף
ש..."; "גם ש..."; (גם שאני מקבל האלה בפני אני
מבטלה בלבדי, ספורנו, דברים כט יח); "הגם ש...",
"הגם פי" (בהשפעת "הגם" שפאיוב מא א, שאיננו
לתמיהה ולשאלה).

בזמננו נפוץ מאוד השימוש של מלות הקישור "אם
פי", "וח"נ ביאליק פותב בסיפורו "מאחורי הגדר"
(אמצע פרק א, הוצאה בכרך אחד, עמוד קיג, טור א): "כנגד
זה יש לה לאותה דירה גג נאה, אם פי אף הוא משונה
קצת". ובמאמרו "חבלי לשון" (אמצע המאמר, קפו, ב,
למטה): "ובין שאר כל הדרכים, שלשון חיה מתעשרת בהם,
ההרחבה בכונה תופסת אף היא מקום חשוב, אם פי אינה
מורגשת ביותר". כך הם פני הדברים גם פעלי ההגהה
(הנמצאים תחת ידי) של פתבי ביאליק, מהדורת היובל, אשר
טיפל בה ידידי דוד יוסף פורנשטיין ז"ל, ואין על הגיליון שום
רמז על איזו הצעה ועל ויכוחים בין המשורר ובין המגיה
בדבר צירוף "אם פי", "אע"פ ששניהם הודאי ידעו, שיש

נקרנין המתנגדים לשימוש. גם סופרים אחרים, גדולים וטובים, משתמשים בו בימינו.

אימתי נכנס ביטוי ויתור-והודאה זה ללשוננו? אנו מוצאים אותו בספרות הרבנית במאה הי"ט. ר' יוסף שאול נתנזון כתב: "והנה אם פי לא ראיתי אלא עלה א', ראה ראיתי פי היטיב אשר דיבר" (הספמתו לביאור "עץ יוסף" למדרש רבות, חלק ב, תרכ"ז, הוצאת קופילוביץ, ווארשא, תרל"ה). ור' שלמה זלמן גטר אומר בסוף הקדמתו למגילת אסתר: "אך מרדכי היהודי אם פי היה יכול להציל את עצמו ע"י בתו בבית המלך וכו', מכ"ז (באות מ'—נ"ב) השתתפו בצרת ישראל" (ווינא תרי"ט). ובדבריו לסיום ספר במדבר ולמגילת רות: "ואם פי גלוי וכו', מכ"ז ילאה השכל לידע", ולקמן: "ואם פי נראה לעינינו וכו', ואם פי יעד אליהו" וכו'.

במאה הי"ח השתמש במלות-קישור אלו ר' יהונתן אייבשיץ (1690–1764): ואם פי לפי דבריהם העידו וכו' (ספר לוחות עדות, שנדפס בחייו, מבוא, תחילת פרק ב', ווארשא 1874¹, דף ו', עמוד א למטה); ואם פי כוונה עיקר, אבל צריך מעשה (יערות דבש, פעם

1. אין בדיקה מעולה לשם קביעת לשונו של מחבר וכתבו אלא ע"י עיון בכה"י או בהוצאה שיצאה בחיי המחבר; ובספרים שנכתבו לפני המצאת הדפוס — ב"פוסים ראשונים ובכתבי-יד מדויקים הסמוכים לזמן המחבר. לצערי לא היה סיפק בידי לראות את רוב מראי המקומות, המובאים כאן, בדפוס ראשון; אולם אע"פ שאין ראיה לדבר, זכר לדבר יש.

שלישית, זולצבאך, 1799, ראש דרוש ט' טבת, תקל"ד, דף ט,
טור ד); ו א מ פ י פלאו הכי צריך טעם (שם, דף טז, ב,
דרוש ז' אדר, תקל"ד). ב מ א ה ה י " ז נמצא ביטוי זה אצל
ר' עזריה פיגו (1579–1647): ו א מ פ י בעונותינו
(בספר: בעונותיו) ודאי רבו פמו רבו ואין להם מספר וכו',
נזכיר מהן ג' (בינה לעתים, חלק ב, למברג תקנ"ז, דרוש
לשבת שמעו, דף יח, טור ב); א מ פ י למה ירצה יתברך
שהאומות ישלטו עלינו וכו', עם שבאמת פפי השכל וכו',
ו א מ פ י יש בזה חילול כבודו (שם, ראש דרוש ג לשבת
נחמו, דף כה, ב). ו ב מ א ה ה ט " ז : ופירשנו פנים הרבה
ויכולם פנים כהלכה ואין אחד פונה מן האמת וכו' ו א מ פ י
אי אפשר לכתוב דברים נוראים כאלו, רק פ י וכו' (באר
הגולה של ר' יהודה ליווא, מ ה ר " ל מפראג, 1525–1609,
הוצאת בלונד, זאלקווא, 1848, דף מא, ע' א, סוף פרק בתרא
דתענית, אמר ר' חלפו, באר ד. — הספר נדפס בראשונה
בשנת שנ"ה ע"י המחבר בעצמו); ו א מ פ י לא היה צריך
להשיב על זה וכו', מפל מקום וכו' (שם דף י, א, באר ב,
פרק קמא דמכות); ו א מ פ י דבר זה אין ראוי, פ י אין קץ
לדברי רוח, מ"מ פיון שנדפסו וכו' (שם, דף עא, ב, באר ו',
בפרק אין דורשין).

נדמה, שבפרוזה של המאות האחרונות של ימי הביניים
לא הרבו להשתמש בצירוף "אם פיי", אולם ב ש י ר ה אנו
מוצאים ב מ א ה ה י " ב אצל ר' יהודה הלוי:
"ו א מ פ י לא שלום שלם יבוקש / בעודה קלאה עוררם
ופסחים / למען בית אלהינו נבקש / שלומה או בעד רעים

ואחים" (דבר־ך במור עובר, מהדורת שד"ל, הרפכי ועוד).
משוררי ספרד, שהרחיבו את השימוש של מלת הויתור
"אם" שבמשפט־הראש והשתמשו בה בצורת "ואם"
(במשפט־הסוף) לצורך היתדות (מירסקי במאמרו הנ"ל), יצרו
גם את מלות הויתור "אם פי" לצורך מקצב השיר
ובהשפעת "ש...". התלמודית, המיתוספת בתחילת כמה סוגי
משפטים (אלא שכתבו פ ש י ר ה מלת "פי" המקראית).
בפרוזה, בתרגומים וכו' כתבו אז "אם ש...".
בספר "באר הגולה", שהשתמש, פפי שראינו למעלה,
במלות "אם פי", אנו מוצאים גם שאר מלות־קישור
לויתור והודאה, כגון: "אף פי" (ד, א; ח, א), "אף
ש... " (ד, ב; ה, א; ח, א; יב, א) "אם ש... " (זהה עם
הצירוף "אם פי": "ואם שאינו פ"כ כמו החטא וכו',
מכל מקום הוא חטא ג"פ, ה, ב), "עם פי" (זהה עם
הצירוף "עם ש...": "ועם פי דבר זה כבר נתן וכו', י, א;
ועם פי דבר זה אין ראיה כלל וכו', פג, א).
והעירני מר מאיר מדן על השימוש של "עם פי",
המצוי בפירוש המצודות לנ"ך (מן המאה הי"ח):
מי יעלה לנו, עם פי כל אחד נלחם וכו' (שופטים א, א);
וישלה ה' את ירובעל, עם פי לא היו מולכים בישראל
(ש"א יב, יא) ועוד ועוד. וכן הוא משתמש בצורה הרגילה
בימי הביניים "עם ש...": "ישלח, עם שפבר נאמר
בסוף יהושע וכו' (שופטים ב, ו); יוסף ה', ר"ל עם
שלפני זה היה דבר ה' יקר, אבל לאח"כ וכו' (ש"א, ג,
כא) ועוד. באותה תקופה אנו מוצאים בספר המסלול של ר'

חיים קסלין, מסוף המאה הי"ח, רק את הצירוף הישן הזה בעי"ן: ועם שפל המדקדקים וכו', עכ"ז לא יכלו להגיע עד תכונתה (בתחילת ההקדמה); ועם שהרחבתי הדיבור קצת וכו', עכ"ז לא הרסתי מוסדות החיבור הזה (שם, אבן ד) ועוד.

לעומת פעל המצודות ובעל המסלול, המשתמשים במלות הקישור "עם ש..." (באות ע'), יש ב"תלמוז' לשון עברי" של יהודה ליב בן-זאב הביטוי "אם ש..." (באות א'), כמו שמצינו בבאר הגולה: ואם ישתלם האדם גם בזה, יחול עליו חיוב ידיעת המכתב, והיא צורת האותיות וכו', ואם שהיא קלה (הקדמה, סוף סימן א, הוצאה ג, תק"ע, בחיי המחבר); אם שפל דבריהם נכוחים למבין וכו', עם כל זה חדלו וכו' (שם תחילת סי' ד). גם ש"י עגנון פותח: ואם שנפשו של העני מפרפסת לצאת מחמת רעב וכו' (והיה העקוב, כל סיפוריו, פרך ג, קלו). ובלשוננו י"ז, 48 העיר א' אברונין על "אם ש..." הנמצא ב"מעשה אפוד", שנכתב פראשית המאה הט"ו, עמוד 81 וע' 94. ועלי להוסיף, שיש שם "אם ש..." גם בע' 38, שורה 28 ("תדע פיאם שמסדר הא"ב לא שמר בה הסדר וכו', הנה לא נמנע"), ובע' 165 ש' 13 ("אם שחשבו אותן מצוות מיוחדות וכו'"). דעת אברונין היא, שאולי כאן טעות סופר וצ"ל "עם ש..." בעי"ן; ואף המהדירים סבורים, שיש פה טעות סופר (ע' 23 וע' 37 במבוא הגרמני).

פרם דעה זו אינה מתקבלת על הדעת, לאחר שבדוצאה המדעית של חיבור המשיחה והתשפורת לר' אברהם בור היי

הנשיא משנת 1116 (הספר נכתב, לפי דעת שטיינשניידר, בעברית, ואינו תרגום), הוצאת פרופ' מיכאל גוטמן עפ"י שישה פ"י, אנו קוראים (עמ' 2): "ואני רואה חכמת המנן ואם שהיא מצורך העולם וכו'". כך הנוסח בחמישה פ"י (ורק בכ"י אחד של הואטיקאן פתוב: "ואם היא מצורך העולם וכו'"), כמו שמצאנו בשירת ימי הביניים².

במילון בן־יהודה חסרות מלות הקישור ליותר "עם פי", "אם ש...", "אם פי", ובוה ניתן מכשול למעיינים, שיבואו לכלל מחשבה, פי צירופים אלו אינם נמצאים בספרות ימי הביניים ובספרות הרבנית כל עיקר. כך פותב בעל "עברית פהלכה" ב"דבר" מיום כ"ט טבת תשי"ג, שצירוף "אם פי" אינו במקורות, ושנוצר בזמננו מתוך טעות, ולפיכך יש להימנע משימוש. הוא בא מפוח ההיגיון לידי איסורו ע"י ניתוח אטימולוגי. אך בענייני לשון אין לסמוך על ההיגיון. "אין לך אבסורד מן הצד הדקדוקי או גם ההגיוני שלא תעפל אותו קיבת הלשון החיה ולא תהפכהו לחלבה ודמה" (ביאליק, חבלי לשון). ומפיון ש"אם פי" נמצא מאות בשנים בספרות, כשר הוא אפילו למהדרין מן המהדרין.

ליתר ביאור עליי לומר: א) שאין ביטויי היותר, פולס או אפילו רופם, הרפב של מלת תנאי ומלת ההדגשה "אף", או "גם". פתנ"ך, למשל, רופם הם מלה אחת (אם, פי,

2. עי' עוד בס' "תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית" למ' גוטשטיין, עמ' 101.

גם); (ב) מלות הקישור אם פ י שפעברית ימי הפיניים אין בהן הכפלה (שתי מלות תנאי, דבר, ו פסלו, חשי"ד), אלא פירושן אם ש... , ולא נוצרו מתוך טעות, פ"א בהשפעת "ש..." התלמודית לחיווי והצעת הדברים, המיתוספת בתחילת כמה סוגי משפט, ובמקומה באה, תחילה בשירה, המלה המקראית פ י.

ו. אפילו, אפילו אם

(יצחק פרץ, דבר, ו' שבט, חשי"ג; יצחק אבינרי, על המשמר, כ"ז אייר, חשי"ב; 'הנ"ל, היכל רש"י, א, רז-רח, שנת ת"ש; משה גוטשטיין, לשוננו לעם, כ"ו, ע' 6-7, שבט חשי"ב; ראובן אלקלעי, לשוננו לעם, כ"א-כ"ב, ע' 7, חשרי חשי"ב; מ' ליפסון, פרקי לשון, פרק א).

ברשימה הקודמת ראינו את מלות-הקישור לויתור-והודאה בראש משפט טפל, שיש בו פעולה ממשיח (ריאלית, במובן אף על פי ש...), שהן במקרא: פ י, אם, גם. אף פ י, גם פ י, על. רוב מלות אלה משמשות במקרא גם מלות-קישור לויתור-והנחה (במובן "אפילו אם") לפעולה מדומה (בלתי-ריאלית) של המשפט הטפל, בין אפשרית ובין בלתי-אפשרית: אם יתן לי בלק מלוא ביתו כסף וזהב לא אוכל לעבר את-פי ה' (במדבר כב, יח); אם-אסק שמים שם

1. לאחר סידור רשימתי זו בדפוס פרסם יצחק אבינרי בעיתון "על המשמר" מיום כ"ו בתמוז רשימה נוספת על השימוש של אפילו אם אצל מנדלי מוכר ספרים, אחד העם וביאליק.

אתה (תהלים קלט, ח)²; גם אלה תשפחנה (=אפילו אם אלה תשפחנה, רש"י) ואנכי לא אשפוך (ישעיה מט, טו); גם פי תרפו תפלה אינני שומע (ישעיה א, טו); גם פי אלך בגיא צלמות לא אירא רע פי אתה עמדי (תהלים כג, ד). ונמצא במקרא במובן זה "אף": ואף אמנם שגיתי אתי תלין משוגתי (איוב יט ד)³.

אבל פלשון חכמים מצאנו הבדל בין מלות-הקישור לזיתור-הודאה ובין מלות-הקישור לזיתור-הנחה. לזיתור-הודאה משתמשת היא בצירוף "אף על פי ש...". ואילו לזיתור-הנחה יבוא בה "אפילו". מתקופת הגאונים והמפרשים ואילך מוצאים אנו "אפילו" וגם "אפילו אם", ושימוש זה של "אפילו אם" מתרבה והולך במאות האחרונות ונתקבל גם בספרות החדשה.

אולם יש הפוסלים "אפילו אם" לגמרי (ליפסון, אלקלעי), ויש מציעים ל"מדייק פלשון, הסומך על המקורות הקדומים", להימנע משימוש (פרץ), משום שאין מלת

2. "אם" במובן זה נמצא הרבה גם בספרות החלמודית: אם אתה נותן לי כל כסף זהב ואבנים טובות ומרגליות שבעולם איני דר אלא במקום תורה (פרק קניין תורה ט); אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלדין, אין מספיקים לכתוב חללה של רשות (שבת יא ע"א); אם אתה מרבה כל היום פולו בשמן בשמן, איני שומע לך (מנחות פט ע"א). ובמקבילה: אפילו אתה מרבה כל היום פולו, איני שומע לך (זבחים פב ע"א).

3. מלות הזיתור של הפסוקים המובאים ברשימה זו וברשימה הקודמת מחפרשות בדרך חזקירית אחרת אצל כמה מן המפרשים, המתרגמים ומחברי המילונים.

"אפילו" אלא צירוף של "אף אילו" (כבר העיר על צירוף זה ר' נתן בר' יחיאל הרומי בספר הערוך שלו)⁴ ומשום שפלשון חכמים כמעט שאין אנו מוצאים את הביטוי "אפילו אם". ודאי מתקבל על הדעת, כי במקום היחידי שיש במשנה שלנו "אפילו אם" (פ"מ ז א — מובא בבב"ה יורה ד' 376) נשתרפפה לשם תיבת "אם" בטעות ע"י מעתיקים. היא חסרה במשנה זו במסכת נזיקין פ"י המפורג (גירונה, שנת 1184), בתלמוד בבלי פ"י מינכן (1343), במשנה ירושלמית פ"י קמברידג' מהדורת לו, במשנה שפירושלמי, ברי"ף, ברא"ש, במשנה פ"י קויפמן ועוד. ונדמה שגם בתלמוד בבלי ירושלמי אין במקומות המועטים שנמצא בהם "אפילו אם", "אפילו פי" (יעוין פ"היכל רש"י) אלא נוסח מאוחר ובלתי מקורי, ומלשון מפרשי התלמוד והמקרא נתגלגלו לשם.

אימתי התחילו לומר "אפילו אם", קשה לקבוע. על כל פנים כבר בסוף האלף הראשון, בתקופת הגאונים⁵, וכבר בלשון חכמים מאופנת וקפואה הייתה המלה "אפילו" ושימשה גם כמובן "אף"⁶. לפיכך נצטרף לה אחר תקופת

4. נמצאת אצל הגאונים הפרדה של צירוף זה: ואף אילו הקנהו קרקע לפירות, היה שמעון, יכול וכו' (אוצר הגאונים, ב"ק, התשובות, ע' 49); ואף אילו מכר (אוצה"ג, כתובות, התשובות, ע' 75).

5. גם בתרגום הארמי לשיר השירים, שנערך לפי דעת חוקרים בימי הגאונים, מוצאים אנו: ואפילו אי מסכינא היא מן פיקודיא (= ואפילו אם דלה היא במצוות, שיר השירים ח ט).

6. כמה גדלה ההתאבנות והקפיאה של מלח אפילו, ולא ראו בה אלא את המושג אף, רואים אנו מן הלשון האשכנזית-היהודית, שבה תואר-הפועל היחידי כמובן זה הוא אפילו.

התלמוד לפעמים קרובות "אם" (ובארמית "אי") לצורך
מלת-קישור לויתור (תהליך שהיה בל"ח גם בתיבת "אלמלא"
שנתרחבה לצירוף "אלמלא לא", עיין ז' בן-חיים, "לשוננו"
י"ח, 29). והשימוש בשתי הצורות, בצירוף "אם" ובלעדיה,
רווח בספרות עד ימינו. ואסתפק בדוגמאות מועטות:
א פ י ל ו א מ אלה תשפחנה (רש"י, ישעיה מט, טו,
והרפה ב"היכל רש"י); א פ י ל ו א מ יהיו רבים כחול הים
(רד"ק, ישעיה י, כב ועוד); ו א פ י ל ו א מ לא יהיה רפידים
במדבר סין, על כל פנים במדבר הוא (רמב"ן, שמות יח,
אמצע פסוק א, ועוד); ו א פ י ל ו א מ אין הגזילה פרשות
הגזלן (תוספות ב"ק סט ע"א, ד"ה כל שלקטו עניים, והרפה
אצל בעלי התוספות); ואפילו נתבשל כל צורפו וכו', ואפילו
אינה גרופה וכו', ואם הוסקה בקש וכו', אפילו אינה לא
גרופה ולא קטומה, ותנור א פ י ל ו א מ הוסק בקש, וכו'.
א פ י ל ו א מ הוא גרוף וקטום וכו', אפילו הוא מצטמק
ויפה לו וכו', אפילו הוסק בגפת ועצים, ואפילו אינה גרופה
(ר' יוסף קארו, שולחן ערוך, או"ח, הלכות שבת, סימן
רנג, א); אפילו הוא בשר גדי וכו', אפילו א מ הוא בשר
שור (שם סימן רנד, ב, בהוצאות וגם בדפוס ראשון וויניציאה
שכ"ה, ובדפוס שני וויניציאה שכ"ז, ב ח י י המחר).
והרפה פיוצא בהם בש"ע ובהגהות הרמ"א. במאות האחרונות
מתרבה ביותר השימוש של "אפילו אם": ו א פ י ל ו א מ
הוא דר כפפר בין הגוים וכו', א פ י ל ו א מ הוא מכר וכו',
ו א פ י ל ו א מ מסר להם (ר' שניאור זלמן מלאדי.

שולחן ערוך, או"ח, הלכות שבת, סי' רמד, ב, יג, כ, והרבה
שם פיוצא בהם).

מכיון שצורת "אפילו אם" מצויה בספרות במשך אלף
שנים, אין להחזיר את גלגלי תולדות הלשון אחורנית ולנהוג
בפוריזם משנתי לגבי ביטוי זה. ואמנם טובי הסופרים ובעלי
הסגנון החדשים משתמשים, כספרות הרבנית, בשתי הצורות.
פ י א ל י ק פותב גם "אפילו אם": פוח אשה, א פ י ל ו א ם
היא ערלית — מה הוא (מאחורי הגדר, סוף פרק א, קיג, ב).
נוסח זה אינו יוצא מפלל עמעומו, א פ י ל ו א ם הוא נעשה
על דרך הבחנת הניגוד של אומה ועם (דב ס ד ן , אבני פוחן,
ע' 72). ש"י עגנון אינו מעדיף צורה אחת מן השנייה,
ובפרסומיו האחרונים הוא פותב: אם אתה רוצה להפסיק
נפסיק, ו א פ י ל ו א ם לא צלצל הטילפון (עד הנה, פרך
י"א, ע' מט); אבל שאורח בביתי יושב רעב, א פ י ל ו א ם
ארפה כחול ימים לא ארגיל עצמי (יודע ספר, הארץ, ערב
פסח תשי"ב); וכן שאר הסופרים.

לפיכך אין להמליץ לפותבים ולומר להם, שהמדייק
בלשונו, הסומך על המקורות הקדומים, יאמר "אפילו". פלוס
נשיא עצה למדייק שלא להשתמש, למשל, במאמר התלמודי
"אחרי רבים להטות" לפי שימוש הרב של פועל "נטה",
בהפעיל בלשון חכמים, משום שצורה זו במקורה הקדום
במקרא, פירוש אחר לה, הָטִיתָ משפט?

הקיצור: אין לגמור את ההלל על האוסרים
"אפילו אם". — — — ושמא נכשלתי בלשוני ונוקשתי בשינוני

בהשתמשי במשפטי האחרון, בביטוי שאינו לפי מקורו
 בתלמוד אלא לפי רגילותו בספרות הרפנית?
 פדאי הוא שנשים לב לגלגולי הוראה של מלות וביטויים
 בלשוננו במשך ימי ההיסטוריה הארוכים שלה, ובבעיות מעין
 זו של "אפילו אם", "אפילו" נלמד לקח מאותו חבר
 האקדמיה הצרפתית, שלאחר היסוסים ושיקולי דעת מרובים
 בבעיה לשונית דומה הגיע לידי הכרעה זו, ופסק ואמר: Je
 meurs ou je me meurs, l'un et l'autre se disent

ז. נתוספו, יתוספו (ניתוספו, ייתוספו)

מלת ונוסף בפסוק ונוסף גם הוא על
 שוואינו (שמות א'), ניתרגמה על ידי אונקלוס וחרגום
 ירושלמי: ויתוספון אף אינון; ונוסף על
 נחלת המטה (במדבר לו, ג) — ויתוסף על
 אחסנת שבטא; ונוספה נחלתן (שם, שם, ד) —
 ויתוסף אחסנתהין: ברכות אביך גברו
 (בראשית מט, כו) — ברכתא דאבוך יתוספן; על
 עולת התמיד (במדבר כח, י) מתורגם בת"י:
 ויתוספא על עולת תדירא; ועוד נוסף
 עליהם דברים רבים פהמה (ירמיה לו, לב) מתרגם
 יונתן: ועוד אתוספו עליהון פתגמין סגיאין
 פותהון. צורות אלו של הארמית שלאחר המקראי הן של

1. בארמית המקראית יש בניין הופעל: הוספת (דניאל ד, לג).

בניין אֶתְפָּעַל (>אֶתְאֶפְּעַל), שהוא הבניין הפאסיבי לבניין אֶפְּעַל הגורם (הנטייה השלישית). גם בֶּאֱפָעַל באה במקום ה' של פה"פ ו' חלומה: אוֹסִיף, אוֹסִיפֶת; מוֹסִיף, מוֹסִיפֶת; יוֹסִיף יוֹסִפֶת, וכו'.

בהשפעת הארמית², הלשון המדוברת בפי היהודים בימי המשנה והתלמוד, נכנס בבניין פאסיבי זה של הנטייה הארמית השלישית אל לשון חכמים (במקום הופעל הרגיל), אלא שבמקום הסימן הפאסיבי הארמי אֶת - יבוא בעברית הסימן נֶת -³. וכך מוצאים אנו במשנה, בתוספתא, בתלמודים ובמדרשים בעקיבות נֶתוֹסְפוּ, יֶתוֹסְפוּ, מֶתוֹסְפִים וכו'⁴, אשר מפניהן נדחו צורות נפעל המקראיות של יִסֵּף. ואף בהופעל אין לשון חכמים משתמשת בפועל זה⁵.

2. אין לראות בבניין פאסיבי מאוחר זה יצירה מקורית של העברית. אילו כך היה הדבר, היו נוצרות צורות "ניתוסף", "ניתוספית" ב' חרוקה של הפעיל (ניתוסף > נֶתוֹסִיף).

3. הווה בנטייה הפבדה בארמית: פָּעַל-אֶתְפָּעַל, ובעברית המשנית: פָּעַל-נֶתְפָּעַל, נ' פאסיבית בעברית כמו בבניין נפעל.

4. פעלים עבריים אחרים בבניין זה נדירים הם: ניתוקד, ניתותרו, ניתוכת, המובאים במאמרו של חנוך ילון הנופר למטה. ש"י עגנון פותב בכרך י"א מסיפוריו בספר "עד הנה": וּמִשְׁנֵיתוֹקֵם הַבֵּית (על דרך "איתוקם תמידא" שבמגילת תענית)... שְׁנֵיתוֹסְפָה טוֹבָה עַל טוֹבוֹתָיו (עמ' קסט).

5. בינוני הופעל מוֹסֵף (קרפן מוסף, מוסף התנור וכו') אינו משמש אלא בחזרת שם או תואר להפעל מצב, שנתהוה ע"י פעולה פאסיבית, כמו בינוני פָּעַל בנטייה השנייה של לשון חכמים, כגון מְרוֹחֵק לעומת "מתרחק, נתרחק, יתרחק" וכדומה. במילון של לוי ושל

הקריאה המסורה בפי העם היא בחולם פדין בניין זה בארמית, והפתיב הוא באות ו' אחת ולפרקים גם מלא י': תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים חכמה נתוספת בהן... ועמי הארץ כל זמן שמזקינן טפשות נתוספת בהן (שבת קנב ע"א. בכ"י מינכן: מיתוספת); פדי שיתוספו עליהם גרים (פסחים פז ע"ב) ועוד. הגייה זו מקובלת הייתה בין ה"לומדים" מפל העדות, פליטא ובתימן, ברוסיה ובגרמניה, בפולין ובאיטליה, וכו' וכו', וכך מסרו את הצורות האלו בחולם המדקדקים ומחברי המילונים: אברהם גייגר, בדקדוקו ללשון המשנה, 1845; יעקב לוי, מילון לתלמודים ולמדרשים, 1876-1889; מ' יסטרוב, מילון תלמודי, 1886; שטיין, הפועל בלשון המשנה, 1888; מילון בן-יהודה, חלק ד', 1915; לאזר-טורטשינר, מילון גרמני-עברי, 1922 (ע' 722); דאלמאן, מילון תלמודי, 1922; נ' פרגרין, תורת הצורות, 1924 (ע' 174-175 בהשנאה לארמית); מ"צ סגל, דקדוק המשנה (בשפה האנגלית), 1927; חנוך ילון, מחקר מפורט על בניין נפתעל ועל הפעלים הנוטים בבניין זה, תרביץ א', 1929, ע' 118-122; מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, דביר, 1936; קוסובסקי, אוצר לשון המשנה ואוצר לשון התוספתא; יצחק אבינרי, פינת הלשון, משמר, 21 במרס, 1946.

בן-יהודה אין הבינוני היה, מוסף. בא בערך יסף. אלא בחורח שם ותואר מיוחדים באות מ'.

6. עיין נ' פרגרין, תורת הצורות, תרפ"ד, ע' 55; סגל, דקדוק לשון המענה, תרצ"ו, ע' 118 וריש ע' 140.

בחולם ניקד גם ביאליק את הפועל הזה בספר האגדה: נתוספו כמה ספסלים (הוצאה בכרך אחד, ע' קסח, א); נתוספו על ישראל (רעה, א, סימן קלג); תלמידי חכמים... חכמה נתוספת בהם (תרפ, ב, פתגם ב' אלפים של"ה). — בסליחה "אלהים אל דמי לדמי" (לער"ה, לעיופ"פ, למנחה של יופ"פ), שנתחברה ע"י ר' דוד פירבי משלם על הרוגי מסע הצלב הראשון, אנו קוראים בסופה: נתוספו אלה וכאלה עד בלתי לאמר. כך מנוקד במחזור מנהג פולין, אלטונא, 1772, פרך ב' צד, ב; בסליחות מנהג פוזנא, ספר מטיב שפה מאת רפאל פירשטנטאל, 1839; בסליחות מנהג אשכנזים מאת ד"ר זליגמן בער, 1896; בספר הדמעות של שמעון ברנפלד, א', 202; באוצר התפילות, סליחות כ' סיון ועוד. והריני מחזיק טובה לידידי, למר ד"ר מנחם זולאי (ז"ל), שלבקשתי עיין בכתבי-יד שבספריית מר זלמן שוקן ומצא בהם את הניקוד נתוספו בסליחה זו: בכ"י ברלין 9; בכ"י ברלין 177; בכ"י המבורג; בכ"י מחזור ווירמיוזא, משנת ל"ב, 1272; בכ"י מחזור נירנברג משנת צ"א, 1331; ועוד. הפועל נתוספו נמצא פעם אחת במשנה ופעמיים בתוספתא: נתוספו עליהם מוסיף ומזפה (משנה עירובין ז, ז), וכל המשניות המנוקדות, חדשות גם ישנות, גורסות נתוספו בו' חלומה (כך גם במהדורת אלפק וילון), גם הוצאות שמהדיריהן העיזו לפרקים לשנות את הקריאה המסורה כדי להתאימה לדקדוק לשון המקרא'. פאן

7. משניות מנוקדות של יוסט, 1832; תצלום, הוצאת מנורה, וינא, 1927; משניות הוצאת איצקובסקי, סדר מועד, פרופ' יחזקאל בנעט, 1927.

במשנה יש לנו עדות עתיקה על הגייה זו בכ"י קויפמן, שכתוב ומניקד בו: תוספו (הת' מסומנת בעיגול ע"י הנקדן, כנראה, להעיר על חסרון הנ'). בתוספתא עירובין, מהדורת צוקרמנדל, ט (ו), א, אנו קוראים: ואמר זכיתי לכם ולכל שניתוספו עליכם, ניתוספו עליהם וכו' (ניקוד הפועל הוא לפי כ"י ארפורט, שנכתב לפני 1260 — הניקוד מאוחר במקצת? —), והרי כאן עדות עתיקה נוספת על קריאה זו.

ראינו, שלא הייתה נפוצה בעם קריאה אחרת מאשר בחולם. מאין באה אפוא הקריאה המוטעית נתוספו, ששומעים אנו מפי הרבה מדברי עברית חדישים? ר' אייזיק הירש ווייס, המושפע מאוד מדרכי המחשבה של ההשכלה, הביע בספרו "משפט לשון המשנה", 1867, את הסברה, כי הקריאה בחולם היא הרגל של טעות, ומפיון שבדקדוק המקרא יש בהתפעל פ"י צורת התנוע, הציע לבטל את ההגייה המקובלת מדורי דורות ולקרוא בדרך חדשה נתוספו. גם מחברי מילונים ומדקדקים אחרים לא היה ביד פולם להסביר את ניקוד הצורות של פועל זה שבמשון חכמים, והרבה מהם קבעו, שהן של בניין נתפעל בדרך מיוחדת, אולם לא ערבו את לפם להציע שינוי בקריאה המסורה. "קלקון" זה של ר' א"ה ווייס נתפשט בין מדברי עברית השכלתיים, שלא נתנו דעתם על כך, שקריאה הנהוגה מאות בשנים בפי עדות ישראל בכל התפוצות פולן, שקריאה זו ודאי לא חדשה היא ומשובשת, אלא מסורת עתיקה, ואין לשנותה, אם כי אין צורתה מובנת בסקירה ראשונה למתבונן בה. חוקרי העברית

המשנית, שאינם מבני ישראל, יודעים ומבינים את הדבר מכבר ונוזהרים בהגייה העממית⁸, והגיעה השעה, שכל המטפל בענייני הלשון העברית המאוחרת ישים לב לפלל של ר' יוחנן: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן (חולין קלו ע"ב), ולדברים שהורה אותנו אברהם גייגר (קבוצת מאמרים, ורשה, תר"ע, ע' 92): "פלל גדול יסדו קדמונינו, פי לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, וחוקי הלשון נשתנו ברבות הימים... ואין רשות בידנו למחוק ולשנות כל הנמצא, אשר נראה פזר בעיני המדקדק, האסור בכבלי חוק הלשון, פפי אשר מִצָּאוּ מוֹשֵׁל בַּעַת שֶׁבַת אֲבוֹתֵינוּ עַל אֲרָצֵנוּ".

ההגייה המוטעמת עדיין לא נעשתה נחלת כל העם, ואין לומר עליה: נתקבלה מסורת חדשה זו ו"שפשטא פיון דעל על". עד היום קוראים רוב בני עמנו, המצויים אצל הספרות התלמודית והרבנית, נתוספו בחולם, פפי המסורת הישנה, שהיא בת אלפיים שנה בערך, ואנו מצוים לקיים קריאה נכונה זו, וטוב יעשו העיתונים והמחברים, אם ייתנו יד לשרש את השגיאה וידפיסו ניתוספו, ייתוספו, מיתוספים בו' אחת חלומה.

8. במלה נתוספו וכו' — דאלמאן במילונן, פרופ' וילהלם נובאק בפירושו למסכת עירובין, בהוצאת המשנה המדעית, גיסן, 1926, ועוד.

ח. מבלי לדעת, מבלי שידע

ובשבתי שם על-שפת הברכה, צופה
בחידת שני עולמות, עולם תאומים,
מבלי לדעת מי משניהם קודם...

(ביאליק, הברכה)

נתישן לנצח יבשה ורעבה.
בצמא לא נשפר ובתאוה לא באה,
מבלי שנאהבה, מבלי שאהבה...
ובלי חמד מאומה תכלינה בשואה...

(ביאליק, המתמיד)

1. בָּלִי, משורש "בלה", נמצא פעם אחת במקרא
(ישעיה לח, יז) בתורת שם-עצם מופשט, במובן אבדון,
פיליון: חשקת נפשי מַשַּׁחַת בָּלִי (=חשקת נפשי להצילה
משחת הבליה, רד"ק).

2. בדרך כלל תיבת "בלי" משמשת מלת-יחס
(ומלת-קישור), וגם היא יסודה ש"ע מופשט בפסיכיות במובן
היעדר, חיסרון, וכדי לעשותה למלת-יחס מצרפים
עם השם סימני היחס: אשר ירצח את רעהו בבלי דעת
(=פחסרון דעת, בלא פִּוְנָה, דברים ד, מב); יתעו לבלי אָכֹל
(=פבלי אוכל, פחוסר אוכל, בלא מזון, איוב לח, מא); הִיאֲכֹל
תַּפֵּל מִבְּלִי-מֶלַח (במ' האופן¹ = פבלי מלח². או לבלי

1. יש חוקרים הרואים במ' זו מ' השלילה, והשלילה כפולה היא ויש
כאן פליאונאזם מפל מקום אין המ' מ' הסיבה.

2. מ' האופן של מבלי היא כמו ב' האופן: בָּבְלִי. וכן הדין במ'

מלח, בחוסר מלח, איוב ו, ו); ויגנב יעקב את-לב לבן הארמי
על-בלי הגיד לו כי בורח הוא (=על בלי [אשר] הגיד לו,
מבלי [אשר] הגיד לו, במלח יחס "על" של האופן והמצב,
בראשית לא, כ).

3. יש במקרא "מבלי" גם במ' הסיבה במובן
משום שלא, כעשר פעמים: גלה עמי מבלי ידעת
(=מתוך, על ידי חוסר דעת, ישעיה ה, יג); ותפוצינה [הצאן]
מבלי רעה (=על ידי היעדר רועה, יחזקאל לד, ה);
מבלי יכלת ה' להביאם... הוציאם להקתם במדבר (=על
ידי חוסר יכולת, דברים ט, כח), ועוד. אולם אין "מבלי" במ'
האופן והתוצאה תופעה נדירה במקרא, ואף הוא נמצא
במקרא כעשר פעמים: היאכל תפל מבלי מלח (=בחסרון
מלח, איוב ו, ו); עריו נצתו מבלי ישוב (=בבלי יושב, עד
שהן פלא יושב, ירמיה ב, טו); והיתה שממה מבלי עובר
(יחזקאל יד, טו), החרבתי חוצותם מבלי עובר, נצדו עריהם
מבלי איש, מאין יושב (=החרבתי חוצותם עד שהם במצב
של היעדר עובר, נחרבו עריהם והן שריונות מבלי איש, מאין
יושב, צפניה ג, ו).

"מבלי" במ' של האופן נמצא גם בתלמוד: מבלי
בשור, מבלי יין, מבלי עצים (ברכות מד ע"ב, מובא
במילון גור). ברם בדרך כלל לשון חכמים משתמשת לצורך

המקום, שאיננה מ' התנועה בלבד, מ' שממנו, אלא היא גם מ' המנוחה, מ'
שבו, ודינה כב': ושמתם אותו מצד ארון ברית ה' (=בצד, דברים לא,
כו); עמד מן הצד, וכדומה. [ותחצב אחתו מרחק (שמות ב, ד) —
למה ה' תעמוד ברחוק (תהלים י, א). — מ"מ].

זה במלת היחס ב ל א , המצויה גם במקרא: ב ל א איבה, ב ל א צְדָיָה (במדבר לה, כב); ב ל א כח (איכה א, ו), ועוד.

4. בימי הביניים אנו מוצאים אצל מחברים רבים את מלת-היחס התלמודית " ב ל א " , אולם כמה מן המפרשים הראשונים והאחרונים, המתרגמים וכו', שלשונם הפרוזאית התלמודית קיבלה גון מיוחד ע"י השפעת לשון המקרא, משתמשים אף הם במלת-היחס " מ ב ל י " במובן "בלא": ולא יכשר המעשה מ ב ל י הלימוד ... שהלימוד מאין מעשה ... התלמוד מ ב ל י מעשה ... החכמה מ ב ל י מעשה וכו' (רד"ק, הקדמה לנביאים ראשונים); ולא יוכל לראות ... מ ב ל י חברו (רד"ק, יהושע א, א); דבר שהוא מ ב ל י מלח (רש"י, איוב ו, ו). המתרגם ר' יהודה אבן תיבון הכניס לספר הפוזרי את " מ ב ל י " של האופן במספר רב מאוד: ואם ימצא אדם שיבוא באש ולא ייזק בו ויעמוד מ ב ל י מאכל (פוזרי, מהדורת צפרוני, הוצאת מחברות לספרות, מאמר א, מא, עמוד 23), מ ב ל י טורח (א, פט, 44) מ ב ל י מקרה (א, צו, 51) ועוד; ונפוץ שם ביותר הפיטוי " מ ב ל י ס פ ק " (א, פ, 37; א, קג, 57; א, קח, 58; ב, יד, 78; ב, נ, 109; ב, סד, 120; ג, כ, 168; ועוד). ובשירת ספרד המקראית: וברא אל פלי לב עם זמני, / ויצר מ ב ל י קרן שָנְרִיו (שירי רשב"ג, פשורש עץ, מהדורת ביאליק ורבניצקי, פרך א', ע' 21), ועוד הרבה. ובתקופה מאוחרת, ב"מצודת דוד" קוראים אנו: כאשר ראיתי אבדן רשעים מ ב ל י תקומה (איוב ד, יא).

5. מ' הסיבה ומ' האופן מצויות גם במלת

"מ א ין". מ' הסיבה: תבאש דגתם מ א ין מים (=מחמת חוסר מים. ישעיה נ, ב); בס"ה יש במקרא "מאין" במ' הסיבה 3-4 פעמים. לעומת זה נמצא "מאין" במ' האופן והתוצאה³ כעשרים פעם: עד אשר אס-שאו ערים מ א ין יושב ובתים מ א ין אדם (ישעיה ו, יא); אם לא בתים רבים לשמה יהיו, גדלים וטובים מ א ין יושב (שם, ה, ט); עריך תצינה מ א ין יושב (ירמיה ד, ז); החרבתי חוצותם — מפלי עובר, נצדו עריהם מפלי-איש, מ א ין יושב (צפניה ג, ו) ועוד.

6. "מ ב ל י" במ' הסיבה באה בתנ"ך גם לפני שם-עצם וגם לפני שם-הפועל, שמכמה בחינות דינו כדין ש"ע: נדמו עמי מ ב ל י הדעת (הושע ד, ו); גלה עמי מ ב ל י דעת (ישעיה ה, יג); מ ב ל י השאיר לו פל (=השאיר לו כול, דברים כח, נה). אולם במקרה אין "מבלי" במ' האופן נמצאת בתנ"ך לפני שם-הפועל, כי אם לפני שם ולפני בינוני סובסטאנטיבי: מ ב ל י מלח, מ ב ל י יושב וכו'. אצל מחברי ימי הביניים ובספרות החדשה יש "מבלי" של האופן גם לפני שה"פ: וירוף כל אשר ירחק זממו להשיג מ ב ל י הפר אקריו (רשב"ג, פשורש עץ, עמוד 19); ואתה בטובך חשקת נפשי מ ב ל י רדת שחת (רש"י, יעש' לח, יז); שאם יסופר להם עליהם מ ב ל י ראותם (פזורי, א, ה, 14). וגם הסופרים החדשים ממשיכים בדרך זו: ואיך נעמוד אנחנו להבין דברי הספרים וענייניהם מ ב ל י דעת דרך

3. גם מ' זו של מ א ין מתפרשת ע"י חוקרים כמ' שלילית, והמלה פליאונאסטית.

הלשון? הן פלשונות העמים . . . אין דרך להבין ספריהם על פורקן מ ב ל י דעת דרכי הלשון ההיא (י"ל בן-זאב, תלמוד לשון עברי, הקדמה, סימן ב); יש שני דרכים פלימוד . . . האחד לסדר הדינים . . . כפי מה שנמצאים בספרים המחופרים בה מ ב ל י שום עין על הוראת המלות (שם, סימן ד); וגם אלה . . . ירשו מהם את האמונה והפיטחון . . . והלכו גם הם לדרךם החדשה פלי התפוננות יתרה מ ב ל י הרפות מחשבות (פל פתבי אחה"ע בכרך אחד, הקדמה למהדורה ראשונה, ע' א, 1); לתכלית התרפוזת האומה מקדישים חובבי ציון פל פוחם ועמלם להרפות יישוב א"י בכמות מ ב ל י שים לב אל האיכות (שם, ריש ע' ג, 1); דדוף מ ב ל י לאות אחרי פל מטרה (ביאליק, וילהלם טל, תרצ"ה, ע' פא); דון קישוט אף הוא מ ב ל י דעת פי תומך המשנרים (דון קישוט, תרצ"ה, ע' רכח); ותיפול מ ב ל י ראות אל אחד הפוכים (פל פתבי ביאליק בכרך אחד, ע' רצא, סוף טור ב).

7. רוב השימוש של השם " פ ל י " בצירופי סימני היחס: ב', ל', מ' במובן בלא הוריד את השם לדרגת מלת-יחס, ולפיכך נעלמו במרוצת הזמן אותיות היחס, ותיבת ב ל י נעשתה למלת-יחס. לפני שם-עצם: היגאה-גמא בלא בצוה, ישגה אחו ב ל י מים⁴ (איוב ח, יא); אם פוחה אכלתי ב ל י כסף (שם לא, לט), ועוד. ולפני שם-הפועל: מי זה מחשיך עצה במלין ב ל י דעת (איוב לח, א); מי זה מעלים עצה ב ל י דעת (שם מב, ג). בימי-הביניים משתמשים

4. אין שום קשר בין בלי ובין בלא. בלא הוא פ-לא; לעומת זה פלי קיצור של ב-בלי, מ-פלי, ל-בלי.

הסופרים בשתי הצורות: ב ל י , ב ל א , הפול לפי ההשפעה, התקופה והסוג הספרותי. אצל ר' שמואל הנגיד: בחכמה אָת אחי לימוד / ובמפעל אחי מרי / והחכמה ב ל י מפעל / כעץ יער ב ל י פרי (בן משלי); אני אסור ועמי איש / עלייתו ב ל א שבר / הָרגני ב ל א חרב / המיתני ב ל א דבר⁵. ר"י אבן תיבון, האומר בפזורי כמעט תמיד "מבלי ספק", פתח באופן יוצא מן הפלל גם "בלי ספק" (ב, סה, 121). י"ל בן זאב כתב בפרוזה: מ ב ל י דעת, מ ב ל י שום עיון (לעיל, 68). ב ל י ערבוב ובלבול (הקדמה לחל"ע, א). בלי מחסור דבר, וגם ב ל י דעת פתרונים (שם ג. "דעת" היא שם ושה"פ); ב ל י טענות ופלפול (שם ה); ובשיר שבפתיחת הספר: ו ב ל י בִין דרפה, הזילוח על ב ל י מצוא בה תועלת. מדברי עברית רגילים לומר: ב ל י ספק, ב ל י טענות ומענות (לפני שם); מ ב ל י לדעת (לפני שה"פ).

8. מלת היחס " ב ל י ", שהיא ש"ע בנסמך, תבוא במקרא לפני סומך ש"ע או שם-פועל בלי ל': ב ל י מים, ב ל י דעת. וכן הנוהג במלת ל ב ל ת י (שהיא בעיקרה שם-עצם בלתי משורש "בלה" ב"י נוספת). גם היא באה לפני שה"פ בלי ל': ל ב ל ת י אכל-ממנו (בראשית ג, יא); ל ב ל ת י החל (=התחלל, יחזקאל כ, ט); ל ב ל ת י שלח את-העם (שמות ח, כה); ל ב ל ת י התנשא (יחזקאל יז, יד); ל ב ל ת י הקריב (במדבר ט, ז). 78 פעמים נמצא

5. ר' דוד ילין ו"ל מפיש ובמבהר שירי הנגיד, הוצאת אמנות, ע' 39): "עמי יושב איש אשר אין כל חקיה פי יעלה מעליי ברוב שאלותיו ופטפוטיו הרגני מ ב ל י חרב" בהלכה פתח ילין, ולא שיבש.

"לבלתי" במקרא בדרך זו, ופעם אחת בלבד יש לבלתי להעביר איש את-פנו (מ"ב כג, י). כמו כן אני מוצאים במלת-היחס למען (משם-עצם מען), שהיא קודמת לשה"פ בלי ל' 61 פעם במקרא: למען הציל אותו מידם (בראשית לו, כב), למען נסות (שופטים ב, כב), למען רבות (שמות יא, ט), ועוד ועוד; ופעם אחת: למען למוג לב (יחזקאל כא, כ). מלת-היחס בעבור (ש"ע פנסמך) ישנה 4 פעמים לפני שה"פ בלי ל': בעבור הראתך (שמות ט, טז), בעבור הרעמה (ש"א א, ו), בעבור הזכיר שמי (ש"ב יח, יח), בעבור חקר את העיר (ש"ב י, ג), ובמקבילה: בעבור לחקר ולהפך וגו' (דה"א יט, ג). ואף בבן-סירא המאוחר אנו קוראים: בעבור להודיע (לח, ה). ובפיוטים: בעבור לידעו (פיוטי יני, מהד' זולאי, ע' מט), עבור ל'כמה (נג), בעבור לרפות (פכ), בעבור לתח (פכ); נחליאל עבור לשעשע (ר' שמעון בר יצחק, שמו מפארים, קרובות ב' ר"ה).

9. בלשון חכמים ובלשון העם לא נתקיימו מפל צורות המקור המקראיות של הפועל, אלא צורת שם-הפועל בצירוף ל'. לפיכך לא ייפלא בעינינו, כשנמצא בפיוט הא"י, שראשיתו בסוף ימי התלמוד, מלות-יחס מקראיות אלו לפני שה"פ בל' פנהוג בלשון חכמים ושלא כדרך במקרא: נגזותי ונאלמתי בלי להרים קול (אנוסה לעזרה, אות ב, יוסי בן

6. עבור בלא ב' על דרך כבלי, בלי יש כבר בבן-סירא ונכנס

ללשון העם.

7. עיין מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ע' 135-136.

יוסי⁸); ב ל י להכפיד אוֹזן (שם, אוֹת ש); ובירכתו למאד
 ב ל י לְמַעוֹד (פיוטי יניי, ע' מח); השבעתי אתכם...
 אהבתכם באיבתו ב ל י להעיר ואשכם בְּקֶשׁוֹ ב ל י להבעיר
 (שם, רל), יפלו ב ל י להעמידם (א): שונאים להפיל ב ל י
 להעמידם, קליר, קינת איכה אשפתו פתוח פקבר; ובפיוט
 המאוחר: ב ל י לגלגל רחמים (סליחת אדברה וירוח לי, י
 בטבת, בנימין) ועוד.

10. כשם שמצינו בפיוט העתיק צירוף של ב ל י
 המקראי עם שה"פ בל' המשנתי, כך ישנו בספרות הרבנית
 "מ ב ל י" המקראי בצירוף ל' במובן "ב לא" אצל
 ראשונים ואחרונים: והעניין להפקיר אשתו מ ב ל י לעמוד
 פניסיון וכו' (רד"ק, בראש' כ, ב); ואיש לא אכרית מפול
 וכול מ ב ל י לעבוד מי מהם על המזבח (מצודת דוד, ש"א ב,
 לג, במאה הי"ז); וישים אל לבו... מ ב ל י לעבור (ר' יהונתן
 אייבשיץ, מאה י"ח, יערות דבש, זולצפאך, תקנ"ט, דף ד, טור
 ב). צירוף זה, מ ב ל י ל..., נתקבל גם בספרות החדשה,
 בדיבור ובעיתונות: היו הם גם מוכשרים לספול את השנאה
 והשפלות החיצונית מ ב ל י להגיע ע"י זה לשפלות מוסרית
 (אחה"ע, ו, ב); מ ב ל י לדעת (ר' בתחילת רשימה זו,
 ביאליק, הפרכה); וקשה לי להפרד מאת הקורא המעיין
 מ ב ל י לבקש סליחתו (ר' אברהם אברונין, מחקרים בלשון
 ביאליק ויל"ג, עמוד ז).

11. בזמן מוחלט נמצא בקהלת "מ ב ל י אשר"

8. מאה חמישית לערך. מנחם זולאי, האסכולה הפייטנית של רס"ג,
 אורלוגין ו, 143.

בתורת מלח־קישור של האופן בהכפלת השלילה על דרך
 "המבלי אין": מבלי אשר לא ימצא האדם (ג,
 יא). ובדומה לכך בספרות ימי הביניים — פלא הכפלת
 השלילה: ואמרתי שייתכן מבלי שאגזור בו (ר' יהודה אבן
 תיבון, ספר הרקמה מהדורת וילנסקי, ע' רנג); מבלי
 שיתפלבלו (הנ"ל, ס' הפוזרי א, מח, 25); מבלי שנייחס
 (שם, א, עז, 34); מבלי שיתחפס (שם, ב, כז, 99); תשפן
 באהלו חיה זרה, מבלי לו, מבלי שידור הוא שם
 (ראב"ע, איוב יח, טו) ועוד.

12. ראינו, פי מ' "מבלי" ומ' "מאין" אינן
 באות לסיבה בלבד, פי אם גם לאופן ותוצאה. לפיכך לא צדק
 רבי יצחק אפשטיין ז"ל בדרשו (הגיוני לשון, ע' 142)
 להשתמש במ' זו רק לסיבה. הספרות החדשה והדיבור העברי
 לא הם שהכניסו את השימוש הזה, אלא נוהג לשון עתיק
 והתפתחות נכונה פאן. והמתקנים הגוזרים על ביטוי זה,
 הנמצא אצל סופרים גדולים וטובים (י' פרץ, דבר, ז' תשרי,
 תשי"ג; עברית פהלכה, ע' 121), טועים בקבלם את דעתו
 פהלכה למעשה.

ט. הַכִּי = באמת,

הכִּי גדול = הגדול באמת = היותר גדול

1. מלח הַכִּי נמצאת במקרא פחמישה מקומות:
 ויאמר דוד הכִּי יש-עוד אשר נותר לבית שאול ואעשה עמו
 חסד בעבור יהונתן (ש"ב ט, א); הכִּי-אמרתי הבו לי (איוב

ו, כב); ויאמר הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמים
(בראשית כז, לו); ויאמר לבן ליעקב הכי אחי אתה
ועבדתני חנם (בראשית כט, טו); ואבישי אחי יואב בן-צרויה
הוא ראש השלשה... ולו שם בשלשה. מן-השלשה הכי
נכבד (ש"ב כג, יח-יט).

2. דעת מילוני המקרא המדעיים (גנזיוס-בוהל, 1921;
גנזיוס-דרייבר, 1952; קוהלר 1948-1953) היא, שמלת פי
מלה רומזת (דמונסטראטיב) הייתה מעיקרה, ובמובן זה יש
בתורה: זעקת סדם ועמרה פי רבה וחטאתם פי כבדה מאד
(פי = פן, אמנם, פודאי — בראשית יח, כ,
ועוד)¹. — מן המובן הדמונסטראטיבי הזה נפתחו שאר
המובנים, וביניהם "אשר" לפני משפטים שונים, כגון
לפני משפט נושאי: ועתה טוב, פי תהיה לנו מעיר לעזור
(ש"ב יח, ג). לזה שייך הכי של כל חמשת הפסוקים הנ"ל,
ופירושו לפי דעת המילונים הללו: פלום כך הוא
הדבר, ש...? (=ה[אם כן הוא] כי...?). הכי פותח את
משפט השאלה, גם כשהשואל מצפה לתשובה חיובית:
בפסוקי ספר בראשית (הכי קרא, הִכִּי אחי אתה); ובפירוש
מצרפים המילונים לכך גם את הכי נכבד בש"ב, הבא
לפני שם-תואר, ולא בפתיחת המשפט. אמנם מעירים הם —
מקצתם בלשון שמא, ומקצתם במוחלט — על אפשרות
השתבשות הטקסט מן "הנו נכבד", כמו שכתוב
בדה"א יא, כה.

1. שורש המלה פי הנהו אות כ, וגם המלה פן שורשה אות כ,
והני נוספת כמו במלה אכן, ששורשה אך בתוספת נ.

3. מכיון שיש במקרא פי במובן פן (פי רפה שבבראשית יח, ועוד); לא כי (מ"א, ג, כב-כג; ישעיה ל טז) על דרך "לא לא כי לא" שבלשון חכמים², נראה לי, שאפשר לפרש גם את פי שבמלת הָכִי במובן פן: הָכִי = [הנאם] כן? (ולא כמו אשר). בין כך ובין כך — מובנו של הָכִי הוא אמנם, פאמת, בצדק.

4. זו היא גם דעת המדקדקים והמפרשים העתיקים שלנו. ר' יונה אבן ג'נאח פותב בספר הרקמה: "ותהיה (ה) השאלה. (נ"ב) לקיים דבר וְלֹא מָתוּ", והוא מביא בין השאר גם: הָכִי קרא שמו יעקב, הָכִי אחי אתה (מהדורת וילנסקי, ע' קב), ובספר השרשים שלו, בערך פִּי הוא אומר: "ומהם (משימושי המלה פִּי. — נ"ב) מה שבא לנחוץ הענין (=לחיוזק העניין. — נ"ב), כמו פִּי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה (דברים יא, י. פתחילת פרשה סתומה. — נ"ב). ... ומהם מה שענינו קיום הדבר וביירוורו, וזה העניין קרוב מעניין הנחץ, כמו ... פִּי ארד אל-בני אבל שאלה (בראשית לז, לה) ... הָכִי אחי

2. גם בארמית מצויה פִּי זו במלת הָכִי, ההגוייה בפי ספרדים הָכִי (שד"ל מנקד מלה ארמית זו בדקדוקו הארמי הָכִי. תרגום קרוגר, ע' 98), בפי האשכנזים הָכִי או הָכִי (אות כ בתנועת מלמול פלתי ברורה), ותימנים קוראים אותה, לפי מכתבו האדיב של מר י' שבטאל אליי, הָכִי. ונמצא גם הָכִין בתשובות הגאונים (הכין פירושא, אוצר הגאונים, התשובות, שבת, ע' 64; הכין פסקו ראשונים, אוצר הגאונים, התשובות, משקין, עמ' 82 ועוד) ובתרגומים (ויתבהא אף אינון הכין ימותון. ישעיהו נא, ו; ועוד).

אתה — באמת אתה קרובי; הכי קרא שמו יעקב — באמת נקרא שמו כן. והה"א ג"כ לנחץ (דעת ג'נאח היא, שגם הה' וגם פי הן לקיום הדבר. — נ"ב), כמו ה"א הַגְּלָה נגליתי אל בית אביך (ש"א ב, כז), אשר היא לקיים הדבר ולאָמַתוּ, וכמוהם עוד מן השלשה הכי נכבד". גם הרד"ק, שאינו מספיק עם ר' יונה בפירוש של ה' הַגְּלָה וכדומה (עיין רד"ק, פראשית ד, ט, אי הבל אחיך, "לפתיחת הדברים"; ש"א ב, כז; מ"א כא, יט, הרצחת וגם ירשת), מפרש פמֹהוּ את הכי בפראשית כ"ז וכ"ט ("הה"א לאמתת הדבר... אמר: על נכון קרא הקורא שמו יעקב"), ובספר השרשים שלו הוא מביא את אותו הפירוש וכולל "מן השלשה הכי נכבד" עם פסוקי פראשית³. כך הבינו את הפסוק הזה גם אחרוני המפרשים, כגון בעל מכלל יופי (שלמה ן' מלך הספרדי, קונשטנדינא, 1554) ובעל המצודות (ר' יחיאל אלטשולר האשכנזי, בן המאה הי"ז או הי"ח, יאברוב, גליציה). שניהם אומרים, שהמלה עם ה' התמיהה מורה על אמיתת הדבר, והפירוש של "מן השלשה הכי נכבד" הוא: האמת, הוא היה המכופד שבהם (מצודות).

5. הכי במובן באמת לא היה לספרדים דבר

3. רש"י ואחרים מפרשים הכי של שני פסוקי פראשית: האם יען פי'. אולם כבר התרגומים העתיקים פירשו הכי קרא שמו יעקב — באמת, בצדק: אוּנְקְלוֹס — יאות; יונתן — בקושטא; השבעים — δίκαιως; וילגאטה — juste; פשיטא — אשפיר; התרגום השומרוני — שריראית.

מקראי-לקסיקלי גרידא. הוא נכנס לשירתם המפוארת. ואנו קוראים בשירי ר' שלמה אבן גבירול: דלתי יגונים פותחה אלי, הָכִי / דלתי נעורים אחרי נועלת (נפשי או החבל פותחה וכו'. שירי רשב"ג, מהדורת ביאליק ורבניצקי, חלק א, שיר י', לו היתה נפשי, שורה 15–16⁴); היחיה איש מאין נשמה וְלִשְׁאֵר? / הִכִּי נשארה מאין נשמה גִּיּוּתִי (שם, שיר ל"ה, ידידי שעו מני, שורה 25–26). ר' יהודה הלוי אומר: ואזפור פל אהבתי כל רָנְעִי, / ואם נשאר פשערה מבריתו, / הִכִּי לא יחטיאנה קְלָעִי (דיואן ר' יהודה הלוי, מהד' חיים ברודי, פראג, ספר ראשון, תרנ"ד, שיר נ"ב, בגדתם בי מידעִי. ברודי מפרש: ואם נשאר עוד פשערה מברית אהבתו, אני אורה את חֲצִי ואמצא אותה, וקלעִי לא יחטיאנה... הִכִּי בא לחזק העניין, כמו הכי קרא שמו יעקב... ראה רפנו יונה בשרשיו, ערך פי⁵). ר' אברהם

4. ביאליק ורבניצקי מבארים: הִכִּי — כמו פִּי, הִלֵּא. ושימוש זה למלת הִכִּי מצוי אצל משוררי ספרד, ופעמים הרבה מלה זו וכן המלה אמת וכדומה באה רק למלאות את המשקל.

5. בן-יהודה מביא במילונו, כרך V, את השימוש של המשוררים הספרדים, אלא הוא מפרש הִכִּי כמו אשר (ע' 2330, א) וכמו פִּשְׁבִּיל ש... (ע' 2332, ב), משום שנודמנו לו משפטים העשויים להיות גם משפטי מושא וסיבה. וייתכן שהטעתו הערת שד"ל בספרו "פתולת בתי יהודה" (ליקוטי שירים מדיואן ר' יהודה הלוי, פראג, 1840, לעמוד 60): "לא נמנעו המשוררים הקדמונים לומר הִכִּי להוראת פִּי בחשכם שתבוא הֵן לאמתת הדבר". דעת שד"ל אפשר לראות מהבאתו כאן את רמ"ק ומפירושו על הִכִּי נכבד בדקדוקו האיטלקי ללשון העברית.

אבן עזרא שר: ועל כל האודות / הכי לנו להודות, /
עלי עשר ידות / אלהי. תן בסודות (אמנם לנו להודות על כל
המעשים. שירי ראב"ע, מהד' דוד פהנא, שיר י"א). ור'
יהודה אלחריזי מתאונן בשירו על רוע מזלו, שלא
זכה לחיות בתקופת ההצלחה של השירה העברית, בימי
שלמה אבן גבירול, יהודה הלוי ומשה אבן עזרא ואומר: אבות
השיר, שלמה עם יהודה / ומשה — זרחה שמשם במערב. /
הכי מצאו בדורותם נדיבים / ומכרו את פניניהם בהון רב
(תחכמוני, הוצאת מחברות לספרות ע' 442). גם אצל
המתרגם והמשורר אברהם בן חסדאי, בראשית המאה השלוש
עשרה, אנו קוראים במשל בעל הגן והציפור: בידי אין זהב
אופיר וספיר / וארגמן ותולעת ושנים, / אבל חכמה להנחיל
אוהבי יש, / הכי חכמה יקרה מפנינים (בן המלך והנוזר,
שער כ"א, מהד' הברמן, ע' 148). עמנואל הרומי,
בתחילת המאה הארבע עשרה, משתמש במחברותיו הרבה
במלת הכי במובן באת: ברית פרתו עלי נפשי תלאות,
/ וקמבוא עיר פרוצה יעלו לה, / יגון לפי פרי יתן בעתו, /
ואנחתי הכי תתן יכולה (מחברת א, הברפת הזמן אחת,
מהד' הברמן, ע' 33 ועוד). במאה השבע עשרה שר המשורר
האיטלקי עמנואל פרנסיש: עת אחזה חנה באור
זורח, / עת נעמי אזפיר כליל תפארת, / נפשי בעד חנה
הכי בוערת, ולנעמי רוחי פאש קודח (דיואן, מהד'
ברנשטיין, שיר נ"ה. ועוד). ובתקופת ההשפלה אומר יואל
ע' 477. — את הכי קרא, הרי אחי אתה מפרש ב"י פרש"י (ע'
2332, ב).

בריל בסוף הקדמתו לתהלים בשירו לכבוד רבי משה בן מנחם מתרגם הספר: ירושלים וירושת שלום / הכי מורשה מאתך נתנה (ספר זמירות ישראל, דפוס ב', 1799).⁶

6. הכי זה שלפני שם ופועל לא חזר ללשון הפרוזה המאוחרת ונפלט; אולם הכי לפני תואר נכנס לתוכה, וכסופרלאטיב (דרגת המופלג) נקלט. קוראים אנו בספרות הרבנית: נראה בעיניי, הכי נכבד הוא שם... דברי חמודות (הקדמת ספר מעדני יו"ט ודברי חמודות לר' יו"ט ליפמן הלר, במאה ה"ז-ה"ז). אמנם באותה הקדמה הוא משתמש בתיבת היותר לסופרלאטיב: היותר מפורסם, היותר מועיל, היותר נכון, היותר קצר; ורק שגרת לשון המקרא הביאתהו לידי צירוף זה (ולו שם בשלשה, מן השלשה הכי נכבד). כמו כן מצינו ב"עיקר תוספות יום טוב" של ר' משלם בר' יואל בהקדמה: השלישי הכי נכבד — תורת רבינו וכו' (לבוש 1790), ואף כאן גרר המספר את השימוש המקראי הזה. הוא הדין פלשוננו של ר' משה רייכרסון בהקדמה למחברתו "מאיר נתיבות" (שנת 1883): והחמישי הכי נכבד וכו'. כמו כן פותב מנדלי מוכר ספרים: מן סוכני הישיש... הכי נכבד נחמן (ריש פרק י"ד, הגלגל החוזר, בסיפורו

6. אפשר שנכונה השערת בתי לאה בר-אפרת, שתיבת הכי, המצויה בארמית והנקראת בפי ספרדים בחירק ומלרע, סייעה אף היא לשימוש זה בשירה הספרדית. — ושםא הָכִי העברי, הָכִי הארמי (או בניקוד שד"ל הָכִי, או פהגיית התימנים הָכִי) הכין של התרגומים והגאונים אינם אלא דבר אחד. — ויש עוד לבדוק יפה את מקור ה' הידיעה שפפתח וה' השאלה שבחטף.

האבות והבנים). כך עבר סופרלאטיב זה לספרות ההשכלה ולספרות החדשה. בספר "אישים" של נחום סוקולוב אנחנו מוצאים במאמרו הראשון "הרצל" שש עשרה פעם הכי בסופרלאטיב: סבור הייתי שכל אדם הוא לא רק רשאי, אלא גם צריך להאמין, שאומתו שלו היא הכי טובה, כמו שהוא מושפע ועומד מהטבע לחשוב שאמו היא הכי טובה באמהות (הוצאת שטיבל, 1935, א, ע' 6); האתוס של החזיון הזה הוא הכי נעלה שבשאיפות בני אדם (ע' 10) וכו', והרבה מאוד בשאר מאמריו. מצוי סופרלאטיב זה בלשון ספרים ואף בלשון הדיבור של ימינו בפי רבים⁷, ואין לאסור מלחמה על צורה זו, אע"פ שרוב סופרי דורנו משתמשים בסופרלאטיב של לשון חכמים בהשפעת ביקורת המקרא, שהעירה על "הנו נכבד" שבדברי הימים, ואף משום שנתקרבה הספרות החדשה, ע"י מנדלי מ"ס וספר האגדה של ביאליק, לסגנון לשון חכמים בכלל.

7. ראינו למעלה, שהמילונים המדעיים, למרות הערתם על "הנו נכבד" שבד"ה מביאים "הכי נכבד" ומפרשים אותו בדומה ל"הכי קרא", "הכי אחי" — באמת⁸. אנחנו,

7. ויפה עשה אהרן יעקב שפירא, שהכניס את הסופרלאטיב הכי בדקדוקו (ורשה, תרע"ו, ע' 85).

8. לא בדרך המילונים המדעיים נהגו מילונינו העבריים החדשים. אוצר השרשים ע"פ בן זאב (ערוך ומסודר מאת משה שולפוביץ, לבוב, 1899), שמואל יוסף פין ויהושע שטיינברג העלימו עין מן "הכי נכבד" שבמקרא, ולא פירשוהו כלל וכלל. גור מביא את שימוש זמננו, אומר שהוא ע"פ הפסוק בש"ב, ומעיר, שבמקומו יש בד"ה הנו נכבד; בפסוק עצמו אינו עוסק.

שמלת הכי להחלטה ולאמיתות הדבר היא לנו מציאות לשונית ישנה ואף חדשה, על אחת כמה וכמה, שעלינו להכניסה במילונים בלי הסתייגות כל שהיא. והסופרלאטיב של זמננו הוא: (א) כבמקרא ("הנכבד באנשים"), (ב) בדרך לשון חכמים ("הנכבד שבאנשים"), (ג) כצורת לשון ימי הביניים ("היותר נכבד"⁹), (ד), וגם פלשון הספרות הרפנית והחדשה ("הכי נכבד"); וכולן פשרות לשימוש. וכאן עלינו להעיר, שהיעדר פירושים אטימולוגיים בכל מילונינו העבריים גרם אף הוא לאי־הבנת מלת הכי ולטעויות רבות אחרות, וחסרון זה ראוי להימנעות.

י. פי שניים

ביטוי זה, הנמצא בתורה בעניין הנחלת הבנים — "לא יוכל לבקר את־בן־האהובה על־פני בן־השנואה הפלר, פי את־הפלר בן־השנואה יפיר לתת לו פי שנים בכל אשר־יקצא לו" (דברים כא, טז—יז) — רגילים אנו לפרשו כפפליים, וכך שימוש בפינו היום. אותו מובן רואים אנו בבקשת אלישע מאלהו בטרם נלקח מעמו: יהי נא פישנים ברוחך אלי (מ"ב ב, ט). חושבים אנו, שפיקש אלישע מרבו, כי יאציל עליו כפליים ברוחו¹. אולם מוזרה ומתמיהה

9. גם על שימוש זה יצאו עוררין בימינו מחמת סדר מלותיו; אולם עתיק היא ומצוי בספרות 800–900 שנה, ואולי אף למעלה מזה.
1. וכן לשון התרגום הארמי: על חד תרין בתרגום פפלים בכל חטאתיה (ישעיה מ, ב), וזו היא גם דעת רש"י שם.

היא פקשה כזו בפי התלמיד. ואמנם ר' יונה בן ג'נאח בספר
השרשים שלו (ערך פה), ר' אברהם אבן עזרא בדברים כא,
שם, ור' יוסף קמחי (דבריו מובאים בוד"ק, מ"ב ב) סבורים,
שלא ביקש אלישע מאליהו אלא מתן שני שלישים
ברוחו, ו"פי שנים" פירושו שני חלקים, כמו בדברי
הנביא: והיה בכל-הארץ, נאם-ה', פ"י שנים בה יקרתו
יגנעו, והשלשית ינחר בה (זכריה יג, ח)². מבחינה דקדוקית
הצורה פ"י שנים היא, לפי דעת טורסיני (מילון
בן-יהודה, X, 4840 ב, הערה 3), במקום פ"ים שנים,
כלומר חלקים שניים, שני שלישים, כמו "שני בנים" בנפרד
במקום "שניים בנים"³.

בשימושנו בניב פ"י שניים במובן "פפליים" יש
תופעה של גלגול הוראה. בצירוף זה, שהיה נפוץ בדין
הירושה של התורה, שמעו שהפכור נוטל פפליים פאחיו⁴,
ובמשך הזמן נשתפחה לגמרי ההוראה המקורית, ובמקום
"פפליים" אמרו פ"י שניים והבינו בזה פפלים
שתיים (ובדיבורנו אנו משתמשים גם ב"פי שלושה" וכיו').

2. פ"י שנים והשלשית — על דרך: ונתת חמישית
לפרעה וארבע הילת יהיה לכם (בראשית מז, כד). גם אדוארד קניג
מתרגם כך בספריו, ומעניין לציין, שנמילונז למקרא עמד על זכות
ראשוניותו בפירוש זה בריפוחו עם ברתולוי.
3. כבר העיר הרד"ק (מכלול, שער דקדוק הפעלים, טור א, אבן יא)
על צורת ריפוי נפרד גלי מ' כגון חלוצי שקפים אטמים (=חלונים, מ"א ו).
ד, משלחת מלאכי רעים (=מלאכים, תהלים עח, מט) ועוד.
4. ברייתא אחת (ב"ב קכב-קכג) עוסקת בשאלה משפטית. אם "פי
שניים" הם שני חלקים, או שני שלישים מפל הנכסים.

אימתי חל גלגול הוראה זה במלים האלו? ואימתי נכנסו גם לשימוש ספרותי למעשה? למעלה ראינו (הערה 1), שפך פירש אותן רש"י, ולפניו גם התרגום הארמי בספר מלכים. גם שאר תרגומים תרגמו בדרך זו "פי שנים ברוחך" של אלישע. בתלמוד בבלי מראים לנו שני מקומות, שגם אצל האמוראים הייתה דעה זו מקובלת. בסנה' (מו ע"א) סבור רב פפא, שאלישע החזיקה שני מתים, ובוזה נתקיימה בקשתו, פי אליהו לא השיב אלא נפש ילד אחד. במקום אחר באותה מסכת (קה ע"ב) למדים משיחה זו שבין אליהו לאלישע את אמיתות פתגם ר' יוסי בר חוני: כלל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו (אליהו מילא את בקשת תלמידו והאציל עליו כפליים ברוחו ולא התקנא בו).

השימוש הספרותי של ניב זה במובן הבלתי-מקורי ישנו כבר בתקופה קדומה, בימי בית שני, בספר בן-סירא (פמאתיים שנה לפני הספירה הרגילה): פי שנים רעה תשיג בכל טובה תגיע אליו (יב, ה) — ופירושו: רעה כפולה תשיג על כל טובה שתשפיע לרשע). ובראשית תקופת הפיוט הארץ-ישראלי, בפיוטי ינאי (במאה השישית בערך): דיפקתה לשוקים בשנים / פי לפי העוצב שכר פי שנים (יצרת שתי רגליים לאדם, פי לפי צערו בקיום המצוות שכרו כפול — עמ' קל, מהדורת זולאי). ועל הפסוק "וקח מאתם מטה מטה לבית אב מאת פל-נשיאהם" (במ' יז, יז) ינאי מפיית: יחד מטה מטה הזהרתה פי שנים / פי מפל מטות בחרת

5. מילון בן-יהודה מביא רק ציטטה אחת מן השירה העברית

באיטליה במאה הי"ג.

מטות שנים (עמ' קצה — ופירוש: צוית ואמרת פעמיים
 "מטה", משום שבחרת בשני שבטים, בשבט לוי לכהונה
 ובשבט יהודה למלכות). במפרשים מוצאים אנו פ'
 שני ים בהוראת "פסליים" ברש"י (סנהדרין צד ע"א, ד"ה
 נשפאו... אמרו על חד תרין), פלומר זה יפה פי שניים
 במקומנו (מובא בהיכל רש"י של אבינרי, א, עמ' שיב)
 ועוד⁶.

לבסוף יש להעיר, פי פעם אחת מובא גם במשנה
 (עירובין ב, ה) פי שניים במובן פסליים: ר' יוסי
 אומר אפילו אורפה פי שנים ברחצה מטלטלין בתוכה⁷. ברם
 אין זה הנוסח של כל ההוצאות. במקומו יש: אורפה
 פשנים ברחצה⁸. גם בגמרא שלנו למשנה זו (כג ע"ב)
 מוצאים אנו פעמיים לשון "פי שנים" במובן זה⁹, וגם כאן
 יש נוסח בלא מלת "פי". וכדאי להתבונן, מהו הנוסח המקורי
 של המשנה והגמרא, אם הוכנס "פי שנים" על ידי המעתיקים
 אגב שגרה מלשון המקרא ומלשון החכמה והפיוט, או שמא
 הוא הנוסח המקורי, וחלו בו ידי מדקדקים מחקנים, פמו
 שאנו מוצאים בכמה מקומות במשנה ובתלמוד.

6. "פי שנים" במובן המקורי נמצא ברמב"ן על התורה. ע"י פק יחודה.

7. לשון המשנה בבבלי, וגם בבבלי דפוס ראשון (עפ"י גולדשמיד),
 ברי"ף (ראם ווילנא).

8. פ"י קיטמן, פ"י מינכן, פירוש ר' חננאל, רא"ש, פירוש
 המשניות להרמב"ם, ירושלמי וויניציאה, משנה הוצאת לו, גם תוספתא
 עירובין ג (ב) 7.

9. בכ"י מינכן כאן פי שנים, אולם ברש"י ואחרים שינוי
 נוסחאות.